

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYTAC MƏTLƏB qızı HÜSEYNOVA

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ DİPLOMATİYA
TERMINOLOGİYASI

İxtisaslaşma: HSM-060103-Dilşünaslıq(ümumi dilçilik)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Əsgər Qədir oğlu Quliyev,

F.ü.f.d., ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti

Bakı 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. Dilin terminoloji sistemində diplomatiya terminologiyasının yeri və rolu.....	9
1.1 Dil sistemində termin və diplomatik terminologiyanın əhəmiyyəti.....	9
1.2 Azərbaycan dilçiliyində diplomatik terminologiyanın tədqiqi və tədrisi məsələsi.....	21
FƏSİL II. Müxtəlif sistemli dillərdə diplomatik terminlərin yaranma üsulları və zənginləşmə mənbələri.....	32
2.1 Diplomatik terminlərin yaranma üsulları (leksik-semantik və morfoloji üsul).....	32
2.2 Sintaktik üsulla yaranan diplomatik terminlər.....	42
2.3 Diplomatik terminologiyanın zənginləşmə mənbələri: alınma və yeni yaranan terminlər.....	48
2.4 Qloballaşma və beynəlxalq münasibətlərin inkişafı internasional diplomatik terminlərin formalaşmasının mühüm dilxarici amil kimi.....	60
NƏTİCƏ.....	66
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	68

GİRİŞ

Hazırkı qloballaşma dövründə beynəlxalq kommunikasiyanın əhəmiyyəti və qarşılıqlı fəaliyyətin sosial formalarının təkmilləşdirilməsinin əhəmiyyəti artır. Eyni zamanda, müasir dünyada böyük dövlətlərin təsirinin güclənməsi müşahidə olunur və müxtəlif sistemli dillərin öyrənilməsinə maraq yenidən artır. Lakin həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan müxtəlif sistemli dillərdə diplomatik terminologiya problemi dilçilərin xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, diplomatik leksika və terminologiyanın öyrənilməsi dilçiliyin aspektləri üçün də zəruridir. Bu cür tədqiqatlara ehtiyac diplomatik xidmət, müasir diplomatiya sahəsində biliklərin genişləndirilməsi, müxtəlif sistemli dillərdə diplomatik terminlərin dəqiq və etibarlı analogiyasını nəzərə almaqdan irəli gəlir. Dillərin müqayisəli-tipoloji tədqiqatlarının son zamanlar müşahidə olunan intensivləşməsi hər bir dil sisteminin və onun ayrı-ayrı elementlərinin fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini dərindən və ətraflı üzə çıxarmağa ehtiyacın artması ilə izah olunur. Müqayisəli-tipoloji dilçilik öz təhlilinin obyektini kimi müasir dilçilikdə ən aktual və üstünlük təşkil edən problemləri seçir. Getdikcə daha intensiv şəkildə müqayisəli tipoloji təhlilin universal nəzəriyyəsinin əsaslarının inkişafına kömək edir

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Dilin leksik təbəqəsinin müxtəlif proseslər, o cümlədən müəyyən ərazidə alınma və söz yaratma nəticəsində müntəzəm olaraq dəyişməsi və inkişafı dilin ən mühüm qanunauyğunluqlarından biri kimi görünür. Ona görə də bu dissertasiyanın tədqiqat mövzusunun aktuallığı, ilk növbədə, diplomatik terminologiyanın formalaşması və inkişafı ilə bağlı monoqrafik əsərlərin işlənməməsi və olmamasındadır. Tədqiqat mövzusunun aktuallığı müasir dilçiliyin diplomatiya sahəsində söz nominasiyası problemlərinə marağın artması, diplomatik lüğətin leksik tərkibinin formalaşdırılması yollarını müəyyənləşdirməsi ilə müəyyən edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, dilçiliyin aspektləri üçün diplomatik leksika və terminologiyanın öyrənilməsi vacibdir. Müxtəlif sistemli dillərdə diplomatik terminlər XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlayan yeni, təəssüf ki, az öyrənilmiş bir istiqamətidir. Beləliklə,

dissertasiya mövzusunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq ölkəmizdə müxtəlif sistemli dillərdə diplomatik terminlər tədqiq olunur və bu, müasir dilçiliyimizin lüğət tərkibinin öyrənilməsinə mühüm töhfədir. Bununla yanaşı, diplomatik terminlərin düzgün və məqsədə uyğun istifadəsi, ictimai-siyasi ədəbiyyatın tərcüməsi məsələləri, müxtəlif terminoloji lüğətlərin və məlumat kitabçalarının yaradılması, nəhayət, terminologiyanın konkret sahəsinin daha da formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan işlərin özü də diqqət mərkəzində dayanan aktual məsələlərdəndir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmeti müxtəlif sistemli dillərdə diplomatik termin anlayışları, onları bildirən sözlər, ifadələr və diplomatik terminlərin zənginləşmə mənbələridir. Tədqiqatın obyektı müxtəlif sistemli dillərdə diplomatik terminlərin ifadə üsulları və xarakterik xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Bu işin məqsədi müxtəlif sistemli dillərdə müqayisəli aspektdə diplomatik terminlərin və terminologiyanın ifadə yollarını sistemləşdirmək, təhlil etmək və təsnif etməkdir. İşin məqsədini reallaşdırmaq aşağıdakı konkret vəzifələrin müəyyənləşdirilməsini zəruri edir:

- xüsusi terminoloji qat kimi diplomatik reallığı əks etdirən leksik materialları toplamaq;
- öyrənilən dillərdə diplomatik terminləri sistemləşdirmək və unifikasiya etmək;
- diplomatik terminlərin əmələgəlmə üsullarını müəyyən etmək;
- diplomatik leksik nominasiyanın genetikasında ən böyük fəaliyyətlə qeyd olunan dövrləri müəyyən etmək;
- diplomatik terminlərin leksik-semantik təsnifatını aparmaq;
- diplomatik terminologiya və ya diplomatiya ilə bağlı ifadələri təhlil etmək;
- müxtəlif sistemli dillərdə diplomatik termin və ifadələrin alınması, tərcüməsi prosesində müəyyən qanunauyğunluqları müəyyən etmək;
- diplomatik terminlərin ifadə vasitələrini müəyyən etmək.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını ümumilikdə dilçilik nəzəriyyəsi sahəsindəki fundamental əsərlər: rus, ingilis, azərbaycan dillərinin materialları əsasında əks etdirilib. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti diplomatiya və beynəlxalq münasibətlər dilində terminoloji sahələrin nəzəriyyəsinin aydınlaşdırılmasına töhfə verməsi ilə müəyyən edilir. Linqvistik semantika nəzəriyyəsində bir sıra anlayışlara aydınlıq gətirilir və bununla da diplomatik terminologiyanın təsnifatı problemini həll edilir. Diplomatik və işgüzar terminləri birləşdirən semantik korrelyasiyaları müəyyən etməyə imkan verir. İnanırıq ki, əldə edilmiş elmi nəticələr müxtəlif sistemli dillərdə terminologiyanın tarixi və inkişafının öyrənilməsində müəyyən dərəcədə boşluğu doldurulacaqdır. Əldə edilmiş elmi nəticələr tədqiq olunan dillərin müqayisəli-tipoloji tədqiqatı, leksik-semantik və sintaktik-qrammatik quruluşunun daha da inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün istifadə oluna bilər. Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, diplomatik terminlərin monoqrafik tədqiqi bizə müxtəlif sistemli dillərin elm dili, işgüzar münasibətlərin dili kimi əhəmiyyətini müəyyən etməyə və müəyyən dərəcədə təkmilləşdirilməsinə imkan verir. Elmi və tədqiqat nəticələrindən leksikologiya və terminologiya üzrə dərsliklərin yazılması və tədris vəsaitlərinin tərtibi zamanı, mühazirələrin, xüsusi kursların, seminarların keçirilməsində, habelə terminoloji və izahlı lüğətlərin tərtibində tətbiq oluna bilər.

Tədqiqat işinin materialları diplomatlar, beynəlxalq münasibətlər və dilçilik sahəsində çalışan digər mütəxəssislər üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. İşin ayrı-ayrı fəsilərindən müxtəlif universitetlərin filologiya və diplomatik fakültələrində müxtəlif sistemli dillərinin terminologiyası, üslub və qrammatikası üzrə kursların keçirilməsi üçün istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın metod və üsulları. Diplomatik terminlərin və terminologiyanın semantikasının və funksional xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi işində məqsədə çatmaq və qarşıya qoyulan vəzifələri həll etmək üçün müasir dilçilikdə işlənmiş bir sıra təhlil üsul və metodlarından istifadə edilmişdir. Bu tədqiqatda aparıcı metod tipoloji və müqayisəli

təhlil metodu olmuşdur ki, onun tətbiqi öyrənilən dillərdə diplomatik terminlərin strukturunun oxşar və fərqləndirici xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə kömək etmişdir. Dil materialının şərh müşahidə üsulu və müqayisəli tədqiqat metodu kimi klassik tədqiqat üsulları vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Əldə edilmiş məlumatların işlənməsi və qiymətləndirilməsi zamanı linqvistik materialın təhlilinin statistik metodunun üsullarından istifadə edilmiş, kitablardan, lüğətlərdən, diplomatik yazışmalardan və sənət əsərlərindən törəmə nominativ vahidlərindən istifadə etmək üçün nümunələrin davamlı seçmə üsulundan istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiə üçün aşağıdakı müddəalar irəli sürülür:

- diplomatik terminlərin öyrənilməsi Azərbaycan ədəbi dilin terminologiyasının gələcək inkişafı üçün mühüm rol oynayır;
- Diplomatik terminologiyanın öyrənilməsi üçün əsas olan leksik material dövlət fəaliyyətinin xüsusi qolu kimi diplomatik reallığı əks etdirir;
- Diplomatik terminlərin formalaşmasına ekstralingvistik amillər əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir;
- müxtəlifsystemli dillərin diplomatik terminlərinin leksik-semantik təsnifatı diplomatik terminlərinin düzgün və uyğun (unifikasiya olunmuş) tətbiqi üçün mühüm şərtidir;
- diplomatik terminologiya və ya diplomatiya anlayışlarını təhlil etmək;
- diplomatik terminlərin əmələgəlmə üsullarını araşdırmaq;
- ölkəmizin gənc suveren dövlət kimi qlobal diplomatiya proseslərinə daxil olması müxtəlifsystemli dillərin diplomatik terminoloji təbəqəsinin alınma və neologizmlər vasitəsilə zənginləşməsi yollarının tədqiqi, eləcə də diplomatiya terminologiyasında beynəlmilləşmə prosesi və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada ilk dəfə olaraq tədqiq olunan dillərin diplomatik termin və terminologiya vahidləri

onların dildaxili reallaşması baxımından müqayisəli aspektdə öyrənilir. İlk dəfə olaraq müxtəlif sistemli dillərdə fəaliyyət göstərən diplomatik terminlərin ifadə üsulları ətraflı təhlilə cəlb olunmuş, diplomatik leksikanın zənginləşmə mənbələri aşkar edilmiş və Azərbaycan dilçiliyində diplomatik terminologiyanın tədqiqi və tədrisi məsələsinə toxunulmuşdur. Qloballaşma və beynəlxalq münasibətlərin inkişafı internasional diplomatik terminlərin formalaşmasının mühüm dilxarici amil kimi təsiri və beynəlmiləl diplomatik terminlərin semantik struktur təhlili bu dissertasiya işinin elmi yeniliyini əks etdirən problemlərdən biridir.

Dissertasiya işinin aqrobasiyası. Dissertasiya işi ilə bağlı “Azərbaycan dilində diplomatik terminlərin əmələgəlmə üsulları” məqaləsi çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 70 səhifədir. “Giriş”də mövzunun seçimi və onun aktuallığı əsaslandırılır, öyrənilmə dərəcəsi, problemlər, onun məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, dil materialının mənbələri müəyyən edilir.

1-ci fəsil - " Dilin terminoloji sistemində diplomatiya terminologiyasının yeri və rolu " adlanır . 1-ci fəsildə dissertasiya işinin əsasını təşkil edən ilkin nəzəri müddəalar müəyyən edilir. Bu fəsildə termin və diplomatik terminologiya anlayışı və onun əsas xüsusiyyətləri müəyyən edilir; diplomatik fəaliyyət sahəsi və ədəbi dilinin diplomatik alt-qatının xüsusiyyətləri səciyyələndirilir. İki yarımfəsildən ibarətdir. 1-ci yarımfəsil “Dil sistemində termin və diplomatik terminologiyanın əhəmiyyəti”, 2-ci yarımfəsil isə “Azərbaycan dilçiliyində diplomatik terminologiyanın tədqiqi və tədrisi məsələsi”nə həsr olunmuşdur. Bu fəsildə dilin terminologiyasının formalaşması və inkişafı tarixindən bəhs edilir.

2-ci fəsil “Müxtəlif sistemli dillərdə diplomatik terminlərin yaranma üsulları və zənginləşmə mənbələri”dir. Həmin fəsil dörd yarımfəsilə ayrılır:

- “Diplomatik terminlərin yaranma üsulları(leksik-semantik və morfoloji üsul)”;
- “Sintaktik üsulla yaranan diplomatik terminlər”;
- “Diplomatik terminologiyanın zənginləşmə mənbələri : alınma və yeni yaranan terminlər”;
- “Qloballaşma və beynəlxalq münasibətlərin inkişafı internasional diplomatik terminlərin formalaşmasının mühüm dilxarici amil kimi”.

Dissertasiya işinin sonunda “Nəticə” və “İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı” təqdim edilmişdir.

FƏSİL I. Dilin terminoloji sistemində diplomatiya terminologiyasının yeri və rolu

1. Dil sistemində termin və diplomatik terminologiyanın əhəmiyyəti

Diplomatik terminlər haqqında məlumat vermədən öncə, “termin” və “terminologiya” anlayışlarının mahiyyətinə qısaca nəzər yetirmək istərdim.

Termin (lat. terminus – son hədd, limit, sərhəd)- sözündən götürülmüş, bir anlayışı və onun xüsusi bir sferada digər anlayışlarla əlaqəsini dəqiq və birmənalı şəkildə adlandıran söz və ya ifadədir. Termin bu sferaya xas olan obyektlərin, hadisələrin, onların xassələrinin və münasibətlərinin ixtisaslaşdırılmış, məhdudlaşdırıcı təyinatları rolunu oynayır. “Termin” anlayışını semantik nöqteyi-nəzərdən müəyyənləşdirərkən müvafiq dil vahidlərinin, onların leksik mənasından asılılığı, həmçinin terminoloji istifadə (ayrı-ayrı sözlərlə yanaşı) və ifadələrin mümkünlüyü də nəzərə alınır.

Terminologiya bölməsi dilçiliyin xüsusi bilik sahəsi kimi tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Bu, inteqrasiya proseslərinin yaratdığı müasir elmi biliyin beynəlxalq mahiyyəti və terminlərin unifikasiyası istəyi ilə izah olunur. Tədqiqatçıların fikrincə (N.V.Podolskaya, A.V.Superanskaya, G.P.Nemets, N.V.Vasilyeva, V.P.Danilenko, V.M.Qryaznova, T.L.Kandelaki və s.) indiki zamanın terminologiyası süni şəkildə formalaşmış leksik qatdır, hər bir vahidi müəyyən məhdudiyyətlərə malikdir və onun inkişafı üçün optimal şərait yaradılır. Daha sonra A.A.Reformatski terminləri “xüsusi məqsəd üçün formalaşan sözlər, anlayışlar və əşyaların adlarının dəqiq ifadəsi kimi birmənalı olmağa meyli sözlər” [28, s. 47] adlandırır. I.R.Qalperin terminləri: "elmin, texnologiyanın və incəsənətin inkişafı ilə əlaqədar olub yeni yaranan anlayışları ifadə edən sözlərdir". O, həmçinin qeyd edib ki, terminlərin bəzilərinə olsa belə, adətən bu ifadələr emosional mənadan məhrumdur [16, s. 58]. A. N. Baranov “elmin metadilinin söz və ifadələri, elmi fənlərin tətbiqi, habelə konkret praktiki fəaliyyət sahələrinin konkret reallıqlarını bildirən sözlər”i termin kimi başa düşür [25, s. 89]. V.M.Leyçik termini

“ümumi dil bildirən, xüsusi məqsədlər üçün müəyyən bir dilin leksik vahidi” kimi başa düşür. V.M.Leyçik termin qruplarını əsaslar və ya fəaliyyətlər(müəyyən bilik sahəsinin əsas anlayışları), törəmələr(növ və ya aspekt anlayışları), kompleks (mürəkkəb anlayışlar) kimi ayırır[28, s. 131]. S.D.Şelov qeyd edir ki, terminoloqlar hələ də “termin” anlayışının universal tərifini verə bilməyiblər. O, termini birmənalı hesab edir.[26, s. 47]

Termin təriflərini nəzərdən keçirdiyimizdə görürük ki, bu anlayışlar zamanın tələbinə uyğun olaraq dəyişir , lakin D.S.Lotte tərəfindən irəli sürülən müddəalar dəyişməz olaraq qalır:

1. terminlər birmənalı və ifadəsizdir;
2. termin milli terminoloji sistemin üzvü hesab edilir;
3. termin elementi terminoloji məna daşıyan və terminin yaradılmasında iştirak edən minimum vahiddir;
4. təbii şəkildə formalaşmış terminlərin müəyyən nöqsanları vardır;
5. terminlərin “mütləq” və “nisbi” birmənalılığı bir-birindən fərqləndirilir;
6. istifadə olunan terminin obyekt və ya məfhumunun xüsusi adı olmalı, sinonimləri və omonimi təmsil etməməlidir;
7. əvvəl mövcud olan və yeni yaradılmış termin müəyyən bir assosiasiyaya səbəb olmalıdır. "Özəl" (semantik) və ya "nodal" (ümumi).

Terminlər üçün çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik xarakterikdir ki, bu da terminlərin dəqiqliyini və birmənalılığını müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırır. Lakin oxşar xüsusiyyətlərlə yanaşı, əhəmiyyəti olan bir fərq də var. Əvvəla, bu, həm semantika müstəvisində nəzərə çarpacaq şəkildə özünü göstərən terminin spesifik xarakteridir [19, s.88], həm də terminologiyanın qapalı lüğət kontekstini əhatə etməsidir.

Terminlər müəyyən terminologiya çərçivəsində mövcuddur, yəni dilin konkret leksik sistemə daxil olur. Ümumişlək sözlərindən fərqli olaraq, terminlər kontekstlə əlaqəli deyil. Bu anlayışlar müəyyən sistem çərçivəsində ideal olaraq birmənalı, sistemli,

üslubi cəhətdən neytral olmalıdır. Məsələn: razılaşma=соглашение=agreement, denonsasiya= донос=denunciation.

Dilin terminologiya sistemi zəngindir. Hər hansı bir elmin öyrənilməsi, qavranılması üçün terminlər açar rolunu oynayır. Terminlər də ümumişlək sözlər kimi tarixi hadisə hesab olunur. Tarixin müəyyən dövrlərində elmlərin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq yeni anlayışlar da dilə daxil olur. Dilin bu sistemi daim yenilənir və inkişaf edir. İctimai mühitdə baş verən dəyişikliklər, innovasiyalar, elmlərin inkişafı, dilin və onun terminoloji sisteminin yenilənməsi dilə yeni sözlərin, terminlərin daxil olması ilə müşayiət olunur. Dilə yeni daxil olan anlayışların terminləşdirilməsi prosesi dil qayda-qanunlarına uyğun və dilin normalarına xələl gətirmədən həyata keçirilməlidir.

Müasir dünyada artan qloballaşma tempi ilə əlaqədar olaraq, dünyanın bir çox ölkələrində dövlətlərarası danışıqlar zamanı öz mövqelərini ən aydın şəkildə ifadə etmək üçün dillərin diplomatik terminologiyasının işlənilib hazırlanması və ya təkmilləşdirilməsi zərurəti yaranmışdır. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, günümüzdə beynəlxalq münasibətlər və diplomatik əlaqələr tarixini yazmaq, ümumiləşdirmək lazım gəlir. Mühüm dövlət işlərinin həyata keçirilməsi üçün tarixi keçmişimizin hərtərəfli və dərinlən araşdırılması, xalqımızın ümumdünya tarixi inkişaf proseslərindəki rolunun layiqincə aydınlaşdırılması, dünyanın digər regionlar və xalqları ilə qarşılıqlı əlaqələrimizin, diplomatiya tariximizin tədqiq olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Diplomatiya bir siyasət elmi, daha dəqiq desək, siyasət elminin bir sahəsi olmaqla bərabər, həm də mühüm elmlə - hüquqşünaslıq və ya beynəlxalq hüquq kimi bir sahə ilə sıx bağlıdır.

Diplomatik termin yaradarkən mövcud dil təcrübəsi əsasında dilin informasiya terminoloji sferasında zəruri işarə informasiyası axtarılır və bu istiqamətdə yeni nailiyyətlər proqnozlaşdırılır.

Müxtəlif sistemli dillərdə istifadə olunan diplomatik terminlərə nəzər yetirək. Məsələn: konvensiya=соглашение=convention, monarxiya=монархия=monarchy, notifikasiya=уведомление=notification, paraflama=вощение=paraphrase, devlet

başkanı(türk), dış ilişkiler(türk), egemenlik(türk), kendini savunma(türk), milli sınırlar(türk), silahsızlanma(türk), uluslarüstü(türk), compromise(ing), dispute(ing), ultimatum(ing), annexation(ing), stability(ing), consultation(ing), арреман(rus), аккламация(rus), дуаһен(rus), консул(rus), нунций(rus), персона - нон грата(rus)

Yeni yaranan terminin semantik əminliyi linqvistik işarənin birmənalı əlaqəsinə və onun vasitəsilə ötürülən fakta əsaslanır. Diplomatik terminin formalaşmasına yeni elmlərin və digər nailiyyətlərin yaranması prosesləri ilə bağlı ekstralingvistik amillər əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bəzi hallarda ekstralingvistik faktorlar həlledici olur ki, bu da terminin götürüldüyü dildən ifadə etdiyi mənə ilə birgə götürülməsinə şərait yaradır. Məsələn:

- depozitari (вкладчики=depository) - "BMT-də beynəlxalq sənədlərin saxlanması institutu";
- ratifikasiya (ратификация =ratification) - "məcburi icra xarakteri daşıyacaq sazişin ən yüksək səviyyədə qəbulu";
- konvensiya (соглашение =convention) - "imza edən iştirakçılar və digər yeni üzvlər tərəfindən öz şərtlərinin yerinə yetirilməsi üçün tərtib edilmiş və məcburi xarakter daşıyan sənəd";
- bəyannamə (декларация=declaration) - "şərtləri imzalayan iştirakçılar və digər yeni üzvlər tərəfindən yerinə yetirildikdə tərtib edilən və tövsiyə xarakteri daşıyan sənəd".

Diplomatik terminləri iki növə bölmək olar:

- 1) xüsusi şərhli olan siyasi, diplomatik və hüquqi xarakterli terminlər;
- 2) beynəlxalq hüquqi terminlər.

Birinci qrupa- suverenlik, xalqların öz müqəddəratını təyinetmə, sülh, təhlükəsizlik, müharibə, diplomatik münasibətlər, diplomatik immunitetlər, konsulluq dairəsi, beynəlxalq təşkilatlar və başqa bu tipli terminlər daxildir.

İkinci qrupa- hüquq norması, hüququn mənbəyi, hüquqi şəxs, hüquqi məsuliyyət, müqavilə bağlayan dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi, dövlət hüququ, beynəlxalq təhlükəsizlik, təcavüzə görə məsuliyyət, diplomatik və konsulluq hüququ, beynəlxalq hüquq norması, beynəlxalq hüququn mənbəyi, beynəlxalq hüquq subyektı və s. daxildir. “Sırf” beynəlxalq hüquqi terminlərin siyahısı kifayət qədər genişdir. Hələlik beynəlxalq hüquqi tanınma, alternativ qayda, müqavilənin depozitarı, günahsız keçid hüququ, müstəsna iqtisadi zona, bəşəriyyətin ümumi irsi, beynəlxalq cinayətlər, cinayət işlərində hüquqi yardımın adlarını qeyd edə bilərik,

Hər iki qrupa aid terminlər bir çox dövlətlərin konstitusiyalarında, o cümlədən Böyük Britaniya, Fransa, Rusiya Federasiyası və digər dövlətlərin konstitusiyalarında (beynəlxalq hüququn ümumi qəbul edilmiş prinsip və normaları, dövlətlərarası birliklər, ratifikasiya, etimadnamələr, ərazi dənizi) təsbit edilmişdir. Bu aspekt beynəlxalq hüququn öyrənilməsində, beynəlxalq müqavilələrlə tanışlıqda, onların şərhı və icrası prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq hüquqda diplomatik termin həm ümumi anlayış kimi, həm də daha konkret kateqoriyaya istinad etmək üçün istifadə edilə bilər. Beləliklə, “beynəlxalq müqavilə” həm də eyni formal xüsusiyyətlərə malik bütün beynəlxalq aktlar üçün ümumiləşdirici anlayışdır.

Diplomatiya terminlərini işlədilməsi baxımından iki qrupa bölmək olar:

1. Xüsusi diplomatiya terminləri;
2. Ümumi diplomatiya terminləri.

Xüsusi diplomatiya terminlərini yalnız diplomatiya sahəsinin mütəxəssisləri, diplomatlar və bu sahədə araşdırma aparən şəxslər anlayır və bu terminlər yalnız termin olaraq qalır, ümumişləklidən uzaqdır. Məsələn: attaşə=атташе=attache (kiçik vəzifələrdən biri), emissar=эмиссар=emissary (dövlətin, yaxud hər hansı bir təşkilatın müəyyən tapşırıqları yerinə yetirmək üçün başqa dövlətə göndərdiyi nümayəndə), demarş= демарш (xarici dövlətə münasibət bildirilməsi), retorsiya= возражать= retort (bir dövlətin digər dövlətə ədalətsiz mövqeyinə etirazını bildirməsi) və s.

Dilimizdə elə sözlər var ki, bu ifadələr həm ümumişlək söz, həm də termin səciyyəsi daşıyır. Biz bu anlayışlardan həm məişətdə, həm də diplomatiya sahəsində istifadə edə bilərik. Belə sözlərə isə elçi=посол=ambassador (diplomatik danışıqlara rəhbərlik edən diplomatik nümayəndə), şam= свеча (saat 21:00-da və daha gec başlanan qəbul forması), başsağlığı= соболезнования=condolences (diplomatik səviyyədə dövlət başçısının vəfatına münasibətin ifadə olunması), qaçqın= беженец= refugee (daimi yaşayış yerlərini təqib olunmalarına görə, hərbi əməliyyatlar və digər fəvqəladə hallarda tərک etmiş şəxslər), biznes, vitse – prezident və s. misal ola bilər[13,s.89].

Qeyd etmək istərdim ki, bir sıra diplomatiya terminlərinə rastlanılır ki, onlar həm diplomatiya, həm də digər elm sahələrində istifadə olunur. Ancaq bu halı omonimlik hadisəsi ilə qarışdırmaq olmaz. Omonimlər yazılışı eyni, mənaları müxtəlif olan sözlərdir. Omonimlər müxtəlif elm sahələrinə aid anlayışları ifadə etdiyi üçün, bu prosesdə hər hansı bir termin və ya söz birləşməsi iki və ya daha çox elm sahəsinə aid ola bilər. Müxtəlif elm sahələrinə aid olan terminlər eyni və ya olduqca yaxın mənə bildirir . Buna diplomatiyaya dair terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar[13,s.89]:

1. Diplomatiya və tarixdə istifadə olunan ortaq terminlər: “Türkmənçay sülh müqaviləsi”– Rusiya imperiyası ilə Qacar İranı(fars) arasında müharibəyə (1826-1828) son qoymuş sülh müqaviləsidir. 1828-ci il fevralın 10-da (22) Türkmənçay kəndində (Təbriz yaxınlığında) imzalanmışdır. Bu müqavilə tarixi termin olmaqla bərabər, həm də diplomatik terminidir (“Gülüstan müqaviləsi” də bu nümunəyə aiddir), İrqi Diskriminasiyanın Bütün Formalarının Ləğvi Haqqında Beynəlxalq Konvensiya(1966-cı il), İnsan Hüquqları Haqqında Ümumi Bəyannamə [13,s.117].
2. Coğrafiya və diplomatiyada işlənən ortaq terminlər: Korinf kanalı, Süveyş kanalı, Kil kanalı, Panama kanalı, Komor adaları, Seyşel adası, Marşal adaları, Baham adaları.

3. Diplomatiyada və hüquqda istifadə olunan ortaq terminlər: anneksiya= аннексия= annexation (bir dövlət digər dövlətin ərazisinin zorla özünə tabe etməsi), ratifikasiya= ратификация=ratification (ali dövlət orqanı tərəfindən dövlətin səlahiyyətli nümayəndəsinin razılığa gələn tərəflə imzaladığı beynəlxalq müqavilənin təsdiqlənməsi), option= вариант= option (beynəlxalq hüquqda beynəlxalq müqavilələr nəzərdə tutulmuş ərazi dəyişiklikləri zamanı, yeni dövlətlər yarandıqda ikili vətəndaşlığın aradan qaldırılması məqsədi ilə vətəndaşlığın seçilməsi) bu termin eyni zamanda iqtisadiyyat termini kimi də istifadə edilir[13,s.117].
4. Diplomatiyada və iqtisadiyyatda işlənən ortaq terminlər: transfert=передача =(xarici valyuta və yaxud qızılın bir dövlətdən digərinə köçürülməsi), paritet= паритет = parity (beynəlxalq valyuta münasibətlərində müxtəlif ölkələrin pul vahidlərinin qızılla münasibətini ifadə edir,) [13,s.117].
5. Diplomatiyada və ictimai-siyasi istifadə olunan ortaq terminlər: “Dövlət başçısı” siyasi termin kimi “dövlətin yüksək səviyyəli təmsilçisi hesab edilən şəxs və ya orqan” kimi izah olunursa, diplomatiyada “hakimiyyətin ali konstitusiyalı orqanı” mənasında verilir.[13,s.117]

Diplomatik terminologiyada lingvistik aspektdə əsasən iki növ termin var;

1. Bir sözdən ibarət diplomatik terminlər: aqreman = акреман = aqreman, alternat = чередовать, anneksiya = аннексия = annexia, aparteid = апартеид, brifinq = брифинг = briefing, декларация(rus), демарш(rus), демилитаризация(rus), конвенция(rus), магатэ(rus), посол(rus), консул(rus), заявление(rus), соглашение(rus), аккламация(rus), агент(rus), драгоман(rus), annexation(ing), resolution(ing), stability(ing), invasion(ing), consultation(ing) və s.

2. Mürəkkəb (iki sözlü və çox sözlü) terminlər: Afrika Birliyi Təşkilatı, ad referendum, Amerika Dövlətlərarası Konfrans, Müdaxilə Etməmək Prinsipi, внешнеполитическая информация(rus), глава государства(rus), глава

правительства(rus), государственные визиты(rus), организация объединенных наций(rus), дипломатический канал(rus), международные отношения(rus), официальные лица(rus), concerned parties(ing), stable peace(ing), exploratory talks(ing), crimes against humanity(ing), humanitarian intervention(ing) və s.

Bir sözdən ibarət terminlər ümumi lüğətin üç faizindən də az hissəsini təşkil edir. Mürəkkəb terminlərdə sözlərin sayı (müqavilə adları, ictimai xadimlərin və diplomatların adları çıxarılmadan) 4-5 vahidə çata bilər.

Diplomatiya terminlər söz və söz birləşməsi formasında ifadə olunur. Həmçinin mürəkkəb ad formasında da ola bilər. Mürəkkəb ad həm də abreviatur əmələ gətirir. Diplomatik terminlər müxtəlif söz modelində formalaşır:

1) Sadə sözlər-monarxiya= монархия= monarchy, müharibə= война= war, binatrid= бинатрид, brifinq= брифинг= briefing, demarş= демарш, diplomat= дипломат, embarqo= эмбарго, ally(ing), president(ing), alliance(ing), conflict(ing), border(ing),

2) Düzəltmə sözlər-bitərəfliik= нейтралитет= neutrality, diplomatiya= дипломатия= diplomacy, elçi =посол=ambassador, ırqçilik= расизм= racism, nomination(ing), pluralism(ing), globalization(ing), candidacy(ing), blockade(ing), statement(ing), solidarity(ing), democratization(ing),

3) Mürəkkəb sözlər- de-fakto= де-факто= de facto, de-yure= де-юре, kart-blans=card blanch, privilege(ing), multipolarity(ing), quasi-state(ing), co-presidency(ing).

Təyini söz birləşmələri ismi və feili olur. İsmi təyini söz birləşməsi 3 yerə ayrılır: I növ təyini söz birləşmələri, II növ təyini söz birləşmələri, III növ təyini söz birləşmələri.

İsmi birləşmələr daxilində yanaşma, uzlaşma və idarə əlaqəsi olur. I növ təyini söz birləşmələri arasında yanaşma, II növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma, III növ təyini söz birləşmələri daxilində isə həm uzlaşma , həm də idarə əlaqəsi olur.

- I növ təyini söz birləşmələri- beynəlxalq mübahisələr, daimi nümayəndəlik, diplomatik agentlik, diplomatik danışıqlar, ikili vətəndaşlıq,
- II növ təyini söz birləşmələri-dəniz hüququ, dəniz blokadası, Dominikan Respublikası,
- III növ təyini söz birləşmələri- müharibənin qanun və qaydaları, diplomatik korpusun duayeni, dövlətlərin suveren bərabərliyi, əsrin müqaviləsi..

Feili diplomatik terminlər- depozitə qoyma, dinc yanaşı yaşama, hava gəmisini qaçırma.

Diplomatik terminlərə diqqət yetirsək görürük ki, ismi birləşmələr üstünlük təşkil edir.

Diplomatik terminlər müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. İsim, sifət, say, feil və s. Ən çox terminyaratma funksiyasına malik nitq hissəsi isimdir. Lakin terminyaratma prosesində yalnız adlar deyil , feillər də iştirak edir. Bu nitq hissələrinin birləşməsi nəticəsində də yaranan terminlər var;

1. 2 tərəfi də isimlə ifadə olunan terminlər- Avropa İttifaqı, Avropa Şurası, Baham Adaları, Britaniya Birliyi, buraxılış fərmanı, dəniz müharibəsi, dövlət himni, xiyabanı hərəkəti, icra müqaviləsi, informasiya agentliyi

2. I tərəfi sifət, II tərəfi isimlə ifadə olunan terminlər- açıq dəniz, açıq şəhər, açıq vərəq, ağ ev, daimi nümayəndəlik, xarici vətəndaş, qanlı yanvar, qərbi samoa, qlobal problemlər, milli rejim, birtərəfli akt

3. I tərəfi isim, II tərəfi feillə ifadə olunanlar-depozitə qoyma, akkreditə olunma.

Diplomatik terminlərin yaranmasında müxtəlif mənşəyə məxsus sözlər iştirak edir:

- tərəfləri ərəb-fars mənşəli sözlərdən ibarət olanlar: sülhməramlı qüvvələr, əfv fərmanı, mətbuat xidməti, nüfuz dairəsi və s. [6, s.67]

- tərəfləri ərəb-fars və rus-Avropa dillərindən alınanlar: beynəlxalq status, demokratik təsisat, aqressiv mühit, dünya standartları, konstruktiv mövqe, beynəlxalq konvensiya və s.[7, s.90]
- hər iki tərəfi rus-Avropa dillərindən alınan: tender predmeti, immun sistemi, neft strategiyası və s.[9, s.112]

Diplomatiya terminlərinin yaradılmasında onomastik leksika mühüm rol oynayır. Dilimizdə xüsusi coğrafi adlar, antroponimlər əsasında formalaşan diplomatiya terminləri də az deyildir. Məsələn: diplomatiyada coğrafi adlar əsasında meydana gələn Minsk qrupu, London klubu və s. [9,s. 65]

Digər maraq doğuran məsələ diplomatik dil anlayışıdır. Diplomatik dil funksional və beynəlxalq dil hesab olunur. Diplomatik dil təkcə dəqiq sübutlarla deyil, həm də dövlət siyasətinin dərin təhlili ilə araşdırıla bilər. Diplomatin əsas silahı onun dilidir. X.Vildner yazır: “Diplomatik üslub, sadəliyi və aydınlığı ilə seçilməlidir”[22, s. 201]. Q.Nikolsona görə, “diplomatiya yazılı sənətdir, o, hər bir ixtisas kimi öz peşəkar dilini, öz üslubunu inkişaf etdirir”[26, s.91].

Diplomatik dil iki fərqli anlayışa istinad etmək üçün istifadə olunan ifadədir. Birincisi, diplomatik münasibətlərin aparıldığı və beynəlxalq müqavilələrin tərtib olunduğu dildir. İkincisi, ümumi qəbul edilmiş diplomatik lüğəti təşkil edən xüsusi terminlər və ifadələr toplusudur. Hazırda rəsmi diplomatik işlərin icrası və beynəlxalq müqavilələrin tərtib edilməsi üçün məcburi olan dil mövcud deyil. Orta əsrlərdə Qərbi Avropada diplomatiyanın universal dili latın dili idi. XVIII əsrin ortalarından diplomatiya dili kimi latın dilini fransız dili əvəz etdi. XX əsrdə diplomatik münasibətlərdə fransız dili ilə yanaşı, digər dillər ingilis, ispan, rus və s. geniş şəkildə istifadə olunurdu.

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi istisna olmaqla, BMT-nin bütün orqanlarında altı dil beynəlxalq rəsmi dil kimi tanınır: ingilis, fransız, ispan, rus, çin, ərəb. Tədricən beynəlxalq münasibətlər praktikasında dillərin bərabərliyi prinsipi bərqərar oldu. Bir, iki və ya daha çox rəsmi diplomatiya dili sistemi heç vaxt gözlənilməmişdir. Dövlət xarici

informasiya vasitələri ilə bağlı yazışmaları, rəsmi aktların idarəsini öz milli dilində aparırdı. Diplomatik sənədlərin dili üçün üslub mükəmməlliyi deyil, bu məsələdə dövlətin siyasətinin məzmununa, mövqeyinin dəqiq ifadəsinə, mənasına mütləq uyğunluq xüsusi məna kəsb edir. Diplomatik dil təkcə faktların təsvirinin dəqiqliyi ilə deyil, həm də dövlətin siyasətinin və fəaliyyətinin dərinədən təhlili, aydın, dəqiq və yığcam təqdimatı ilə səciyələnilir. Hər bir fikir əvvəl deyilənlərdən irəli gələrək əsaslandırılmış və inandırıcı olmalıdır. Məntiq, harmoniya, təqdimatın sadəliyi, ən əsası elmi obyektivliyi seçilməlidir. Söz fikrə adekvat olmalıdır. Təbii ki, bu, nitqin müəyyən canlılığını və dilin obrazlılığını istisna etmir. Müxtəlif diplomatik sənədlərin üslubları bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Əgər qısalıq, aydınlıq, birmənalılıq daxili yazışmalar üçün xarakterikdirsə, digər keyfiyyətlər də diplomatik yazışmalar üçün xarakterikdir. Məsələn, ehtiyatlılıq, nəzakət, təmkinlilik, istifadə olunan konkret ifadələri və diplomatik dildə qəbul edilmiş terminləri bilmək və s. Diplomatik dil təkcə faktların təsvirinin dəqiqliyi ilə deyil, həm də hökumətin siyasətinin və fəaliyyətinin dərinədən təhlili, aydın, dəqiq və yığcam təqdimatı ilə səciyələnilir. X.Vildner yazır : “Diplomatik üslub, sadəliyi və aydınlığı ilə seçilməlidir”[29, s. 26]. Diplomatik etiket qaydaları bunlara əsaslanmalıdır.

Diplomatiya dilində terminoloji təbəqəni təmsil edən leksik material xarici siyasət fəaliyyətinin xüsusi növü kimi diplomatik xidmətin reallıqlarını əks etdirir. Diplomatik terminologiya mürəkkəb sistemdir və bu da öz növbəsində alt sistemlərə bölünür. Diplomatik mətnlərin üslub xüsusiyyətlərinə görə linqvistik vasitələrin leksik istifadəsi ciddi şəkildə tənzimlənir.

Beləliklə, diplomatik sferanın mətnlərində sözlərin işlənməsi xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Terminoloji lüğətin xüsusi təbəqəsi (diplomatik lüğət);
- Alınmalar;
- evfemizmlər;
- İxtisarlar, abbreviaturalar;

- diplomatik etiketlər.

Diplomatik mətnlərin leksik tərkibinin əsas özəyini həm orijinal dildə, həm də hədəf dildə diplomatik diskursun tərkib hissəsi kimi terminologiya təşkil edir. Diplomatik terminologiya dilin leksik-semantik sisteminin tərkib hissələrindən biridir. Diplomatik terminologiyanın yaranması və inkişafı tarixi, məsələn, beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşması və diplomatiyanın yaranması kimi ekstralingvistik kateqoriyalarla bağlıdır.

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində terminologiya dil inkişaf etdikcə daim yeniləşir. Zaman keçdikcə terminlərin təsnifatı da təkmilləşdi. Diplomatik terminlər ictimai-siyasi danışıqlarda və diplomatik sənədlərdə qeyd üslubunun əsas elementini təşkil edir.

K.Hellerin bölgüsünə görə, xüsusi diplomatik terminologiya aşağıdakılara bölünür:

- ümumi;
- yüksək ixtisaslaşdırılmış;
- keçid qrupu[23, s.122].

Hər hansı dil sistemində olduğu kimi, diplomatik terminologiyanın da bu kateqoriyaları arasında sərhədlər yoxdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, diplomatik sferanın termin və anlayışları elmin digər sahələri ilə müqayisədə əsasən dəyişməz qalmasına baxmayaraq, diplomatik terminologiya heç də statistik deyil.

L.G.Farafonova diplomatik terminologiyayı paradiqmatik prinsipə əsasən, aşağıdakı terminoloji siniflərə və ya alt - sistemlərə bölür:

1. rəsmi şəxslərin, diplomatik nümayəndələrin adları;
2. qurumların və dövlət orqanlarının adları;
3. sənədlərin və onların tərkib hissələrinin adları;
4. diplomatik praktikada müəyyən prosedurları ifadə edən terminlər;
5. diplomatik protokolun şərtləri;

6. konsulluq terminologiyası[31, s.176];

Diplomatiya dilində ictimai həyatın başqa sahələrindən olan terminlərin fəaliyyət göstərməsi müşahidə edilir, yəni diplomatik terminlər ümumi lüğətlə əlaqələndirilir. Diplomatik terminologiya sistemi polisemantikliyi ilə xarakterizə olunur. Termin diplomatiya dilində yalnız müəyyən kontekstdə işləndikdə müəyyən mənə kəsb edir. N.L.Konsantinova bu hadisəni semantik konversiya, yəni ümumi ədəbi dilin sözlərinin terminologiyası adlandırır. Bu leksemlər yalnız diplomatik protokolda işlədildikdə terminoloji komponent qazanır. Ayrı-ayrılıqda termin hesab olunmur.

M.D.Stepanova müasir alman dilinin diplomatik terminlərinin təsnifatını verir ki, onlar müəllifə görə sadə, törəmə və mürəkkəb olur. Sadə terminlərə kök sözlər daxildir. Məsələn, protokoll, konsul və s. Törəmə sözə “diplomatın” sözünü nümunə göstərə bilərik. Mürəkkəb terminlər birləşmə nəticəsində yaradılmış söz birləşmələri ilə təmsil olunur. Məsələn: Diplomatenpass, Diplomatenausweis, Dollardiplomatie, Geheimdiplomatie; Einreisevisum, Ausreisevisum, Durchreisevisum; Militärattache, Presseattache, Luftattache.

Müasir elmi ədəbiyyatlarda haqlı olaraq vurğulanır ki, diplomatik leksika (o cümlədən diplomatik terminologiya) rəsmi diplomatik münasibətlərdə və danışıqlarda, diplomatik sənədlərin hazırlanmasında istifadə olunur. İctimai-siyasi lüğətin bir hissəsidir. Diplomatikanın tarixi və müasir vəziyyətini əks etdirir.

1.2 Azərbaycan dilçiliyində diplomatik terminologiyanın tədqiqi və tədrisi məsələsi

Hər hansı digər elm sahələri kimi diplomatik sahənin də öz terminologiyası var. Diplomatik dildə müxtəlif ölkələrin diplomatları üçün eyni mənə daşıyan, lakin eyni dildə danışan insanlar üçün həmişə aydın olmayan bir çox terminlər var. Diplomatik mətnlərin materialı göstərir ki, onlar müxtəlif sahələrin terminologiyasından istifadə ilə xarakterizə

olunur. Diplomatik dildə əsaslandırma və dəqiqlik üçün xarakterik olan müxtəlif vasitələrlə ötürülən məlumatların olması, atributiv konstruksiyalar və ifadələrin sıxışdırılmasının digər üsulları (iştirak konstruksiyaları, məsdər konstruksiyalar), nominal ifadə, sadə və mürəkkəb cümlələr üstünlük təşkil edir. Dilin leksik tərkibi kimi diplomatik fəaliyyət terminologiyası da xarici təsirlər ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə yaranıb və inkişaf edir. Onun ekstralinqvistik, sosial şərtliyi xüsusilə parlaq şəkildə seçilir. Bu sahədə bir çox terminlər cəmiyyətin inkişafının erkən dövründə yaranmış, diplomatik münasibətlər və dildə bu günə kimi fəaliyyət göstərir. Ekstralinqvistik amillərə dövlətin yaranması, beynəlxalq münasibətlərin yaranması və inkişafı, diplomatiyanın yaranması daxildir. Hər bir dilin terminoloji sistemində bu və ya digər elm sahələrinə dair anlayış və ifadələr yer aldığı kimi Azərbaycan dilinin terminologiyasında da diplomatiyaya dair terminlər öz əksini tapmışdır. Diplomatiya terminləri dilimizin lüğət tərkibində mühüm yer tutur.

Diplomatik terminlərə keçməzdən öncə “diplomatiya” termininin mahiyyətinə diqqət yetirək:

Diplomatiya - dövlətin xarici siyasətini yerinə yetirmək üçün dövlət orqanı, onun xaricdəki nümayəndələri və ya vəkilləri tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərdir. Xarici siyasətin məqsədlərini və dövlətin maraqlarını həyata keçirmək əsas müddəalarındandır. Diplomatiya ən mühüm xarici siyasət alətidir. Daha dəqiq desək, diplomatiya birləşmədir. Adı Məmmədov qeyd edir: “Diplomatiya hər şeydən əvvəl yüksək intellekt, geniş və hərtərəfli bilik, yalnız öz xalqının mənəvi sərvətinə deyil, bəşər mədəniyyətinə dərin bələdlik, analitik ağıl və intizam tələb edir”. [7, s. 63] Ona görə də diplomatik bir ölkənin dili xüsusi formada öyrənilməlidir. Güman edilir ki, "diplomatiya" sözü yunan sözü olan “díplōma” sözündən götürülmüş, ilkin mənası diplomu olan şəxs deməkdir. Qədim Yunanıstanda elçilərə etimadnamə və səlahiyyətlərini təsdiq edən sənədlər kimi verilmiş hərfləri olan ikiqat lövhələr adlanırdı . Hərfi mənada bu söz “yarım qatlanmış” mənasını verirdi. Qədim Yunanıstanda danışıqlara gedən səfirlər iki qatlanmış lövhədə yazılmış

səlahiyyətlərini təsdiq edən göstərişlər və məktublar alır, onları beynəlxalq məsələlərə cavabdeh olan şəhər rəsmisinə təhvil verirdilər. “Diplomatiya” sözü də buradan irəli gəlir.

İnsan qrupları arasında münasibətlərin qurulmasını tənzimləyən bir üsul kimi diplomatiya, açıq-aydın, tarixdən əvvəlki dövrlərdə mövcud olmuşdur. Q.Nikolsona görə, hələ XVI əsrdə nəzəriyyəçilər düşünürdülər ki, ilk diplomatlar mələklərdir, çünki onlar göylə yer arasında səfir kimi fəaliyyət göstərirdilər[25, s. 87].

Gündəlik nitqdə "diplomatiya" sözü bəzən tamamilə fərqli şeyləri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, bəzən diplomatiya dövlətin xarici siyasəti kimi başa düşülür. Digər hallarda diplomatiya danışıqlara, bəzən isə bu söz danışıqların aparıldığı prosedurlar və aparatların məcmusuna aiddir. Xarici İşlər Nazirliyinin tərkibinə daxil olan xarici qurumlara da aid etmək üçün istifadə olunur. Axı diplomatiya dedikdə insanların beynəlxalq danışıqlarda fayda əldə etmək sənətində və ya sözün yaxşı mənasında çeviklikdə, pis mənada bu cür məsələlərdə hiyləgərlikdə təzahür edən xüsusi qabiliyyəti nəzərdə tutulur. “Diplomatiya” sözünün bu beş mənası xüsusilə ingilisdilli ölkələrdə istifadə olunur.

“Diplomatiya” anlayışının bir neçə tərfi var. “Oksford lüğəti” buna belə tərif verir: “Diplomatiya beynəlxalq münasibətlərin danışıqlar yolu ilə həll edilməsidir. Bu münasibətlərin səfirlər və elçilər tərəfindən tənzimlənməsi və aparılması üsulu; diplomatın işi və ya sənətidir”. Bundan əlavə “diplomatiya” anlayışının başqa tərifləri də mövcuddur. E.Satovun “Guide to Diplomatic Practice” kitabında deyir: “Diplomatiya müstəqil dövlətlərin hökumətləri arasında rəsmi münasibətlərin aparılmasına, hətta daha dəqiq desək, biznesin aparılmasına kəşfiyyat və nəzakətin tətbiqidir”.

Ümumiyyətlə, diplomatiya termini üç mənada işlənir:

1. Elm və siyasət sənəti, siyasət və danışıqlar, onların vəziyyəti;
2. Diplomatiyanın təmsilini ehtiva edən mürəkkəb anlayış, o cümlədən xarici işlər qurumu və ya bütün xarici siyasi agentlər;
3. Gizli diplomatiya dünya müharibəsinin işi və ya peşəsidir.

Diplomatiyanın tərifinə dair müxtəlif nöqteyi-nəzərləri ümumiləşdirsək, biz onu beynəlxalq münasibətlər, dövlət başçıları və xarici əlaqələr üzrə xüsusi orqanlar (xarici işlər nazirlikləri, diplomatik nümayəndəliklər, xarici işlər nazirlikləri) tərəfindən danışıqlar aparmaq sənəti kimi müəyyən edə bilərik. Ölkənin xarici siyasət kursunun müəyyən edilməsində və onun dinc vasitələrlə həyata keçirilməsində diplomatların iştirakıdır. Diplomatiyanın əsas məqsədi dövlətin və onun vətəndaşlarının mənafeyini qorumaqdır. Diplomatiyanın fəaliyyətinə müxtəlif birləşmələr və bir-biri ilə əlaqəli amillər təsir edir. Bu amillərə daxildir: XX əsrin böyük bir hissəsinin təşkil edən iki dünya müharibəsi, soyuq müharibə. Diplomatiyaya təsir edən əsas siyasi amil, diplomatiyanın rolunun azalmasıdır. Nəhayət, müasir diplomatiyaya təsir edən mühüm amil ölkələrdəki inqilablardır, telekommunikasiyadır.

Bir çox ölkələrdə diplomatiya elmlə bağlı bir nəzəriyyədir. O, dövlətlər arasında dinc yaşamaq elmi və metodologiyası haqqında nəzəriyyədir.

Həmçinin dostluğun möhkəmləndirilməsinin, tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulmasının və onlar arasında hər hansı ziddiyyətlərin sülh yolu ilə həllinin siyasi yolları və üsulları haqqında elm kimi qəbul edilir. Bəzi hallarda diplomatiya danışıqlarla əlaqələndirilir, yəni beynəlxalq münasibətlərin danışıqlar yolu ilə aparılmasıdır. Diplomatiya tarixi, diplomatik hüquq, diplomatik xidmət və diplomatik protokol bu elmin sahələridir.

Tarixinə nəzər saldıqda bu söz Avropada XVI əsrin sonlarından müstəqil olaraq istifadə olunmağa başladı. İngiltərədə diplomatiya sözünün ilk istifadəsi 1645-ci ilə təsadüf edir. Sonralar böyük alman alim Qotfrid Leybnits 1693-cü ildə özünün *Diplomatik Hüquq Məcəlləsində* ("Codex Juris Gentium Diplomaticus") "diplomatik" (latınca diplomaticus) sözünü işlətməmişdir. O vaxtdan bəri bu söz, "beynəlxalq münasibətlərə aid" mənasına gəlir.

Sonralar "diplomatiya" sözünü indi daxil etdiyimiz mənada XIV Lüdovikin bir sıra ştatlarda səfiri olmuş fransız diplomatı Fransua Kalyer işlətməyə başladı. 1716-cı ildə o, "Suverenlərlə danışıqların yolları haqqında" kitabını nəşr etdi və burada sözün müasir

mənasını "diplomatiya" ifadəsini işlətdi. Kalierin kitabı hələ də bir çox diplomatik məktəblərdə diplomatların hazırlanmasında istifadə olunur. Bu nəşrdə diplomatiya müəyyən əxlaqi prinsiplərə əsaslanan və müəyyən nəzəriyyəyə əsaslanan danışıqlar sənəti kimi götürülür.

Müasir diplomatiyanın mənşəyi çox vaxt ilk səfirliklərin XIII əsrdə qurulduğu erkən İntibah dövründə Şimali İtaliya əyalətlərində müşahidə olunur. Milan, xüsusilə Şimali İtaliyanın digər şəhər əyalətlərində daimi səfirliklər quran Francesco Sforza dövründə aparıcı rol oynadı. Müasir diplomatiyanın bir çox ənənələri, məsələn, səfirin etimadnaməsini dövlət başçısına təqdim etmək məhz İtaliyada başlamışdır.

Həmin təcrübə İtaliyadan digər Avropa ölkələrinə də yayıldı. Milan 1455-ci ildə Fransa məhkəməsinə ilk nümayəndə göndərdi. Lakin Milan casusluqdan və daxili işlərə mümkün müdaxilədən qorxaraq fransız nümayəndələrini qəbul etməkdən imtina etdi. Fransa və İspaniya kimi xarici güclər İtaliya siyasətinə getdikcə daha çox qarışdıqca, emissarları qəbul etmək zərurəti qaçılmaz oldu. Tezliklə Avropanın bütün böyük dövlətləri öz nümayəndələrini mübadilə etdilər. İspaniya 1487-ci ildə İngiltərə Məhkəməsinə səfir təyin edərkən daimi nümayəndə göndərən ilk ölkə oldu. XVI əsrin sonlarında daimi nümayəndəliklər standart hala gəldi. Müasir diplomatiyanın elementləri yavaş-yavaş Şərqi Avropaya da yayıldı. XVIII əsrin əvvəllərində Rusiyaya gəldi. Bütün sistem Fransız İnqilabı və sonrakı müharibə illərində pozuldu. Üstünlük dərəcələri ləğv edildi. Napoleon həmçinin diplomatik toxunulmazlığı qəbul etməkdən imtina edərək, Fransaya qarşı məkrli olmaqda ittiham olunan bir neçə ingilis diplomatını həbs etdi. Onun ləng gedən formal diplomatiya prosesinə səbri yox idi.

Napoleonun süqutundan sonra 1815-ci il Vyana Konqresi beynəlxalq diplomatik rütbə sistemini yaratdı. Millətlər müvafiq diplomatik rütbələr rəsində üstünlüklə bağlı mübahisələr bir əsrdən çox müddət ərzində İkinci Dünya Müharibəsindən sonra, səfir rütbəsi normaya çevrilənə qədər davam etdi.

Azərbaycan Respublikasında isə diplomatiya sahəsi son otuz ildə inkişaf etsə də ,ilkin yaranış dövrü orta əsrlərə təsadüf edir. Diplomatianın özünəməxsus tarixi olduğu kimi, onun terminoloji sisteminin də formalaşdığı və inkişaf tarixi mövcuddur. Bu proses qədim tarixə malikdir. Həmin dövrləri bir neçə mərhələyə bölə bilərik.

1. Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin hakimiyyəti dövründə müxtəlif Avropa dövlətləri ilə yürütdükləri xarici siyasət və diplomatik əlaqələr;
2. Azərbaycan XVIII – XIX əsrin I rübündə;
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə diplomatik münasibətlər və əlaqələr;
4. 1920 – 1991 illərdə Azərbaycan SSRİ tərkibində olduğu dövrlərdə;
5. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici və diplomatik siyasəti(1991 – ci ildən).

Müstəqil Azərbaycan suveren dövlətçiliyimizin inkişafı və qorunması üçün qətiyyətli addımlar atmışdır. Həmçinin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi sahələrdə dəyərli nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu illər ərzində baş verən dəyişikliklər diplomatiya sahəsindən də yan keçməmişdir. Dövlətçilik ənənələrimizin inkişafı ilə birgə onun diplomatiyası da zənginləşmişdir. Yeni terminlər yaranmış, inkişaf etmişdir. Hazırda dünya dilçiliyində diplomatik terminologianın öyrənilməsinə diqqət artır, çünki qloballaşmanın təsiri beynəlxalq aləmi buna məcbur edir.

Azərbaycan dilçiliyində diplomatik terminologianın tədqiqinə XXI əsrdə geniş yer verilmişdir. Azərbaycan dilçilərindən Məmmədov Adış, Fikrət Sadıxov, Anar Eyyubov, Cəmilə Rüstənova, Abbasbəyli A., Cəfərov V.,Qafarov Z., rus dilçilərindən isə V.V.Akulenko, H.H.Tolstoy, A.A.Reformatski, V.V.Vinoqradov, A.O.Smirnitski, A.A.Ufimtseva, V.N.Solntsev, S.Stepanov, D.N.Şmelev, S.D.Katsnelson, H.H.Suxova. V.V.Qak, A.M.Kuznetsov, V.A.Zvegintsev, E.V.Kuznetsova, N.D.Arutyunova, L.A.Novikov, N.S. Novikova, E. Kubryakova, K.G.Komlev, N.M.Şanski, D.Stepanova, R.S.Ginzburq, M.V.Nikitin, N.Xomski, C.Skarl, N.Masumi, D.T.Tadjiyev və digərlərinin

tədqiqatında diplomatiya və diplomatik terminologiya məsələlərini görə bilərik. Bu illər ərzində diqqətimi çəkən əsas məsələ diplomatik lüğətlərin hazırlanmasıdır. Diplomatik terminoloji lüğət leksikaya aiddir. Dilin semantik sistemi və eyni zamanda dil xüsusi məqsədlər üçün istifadə olunur. Bu lüğətin formalaşması və inkişafı həmişə ölkənin xarici siyasətinin inkişafı ilə bağlıdır. Diplomatik terminologiya lüğətindən biz beynəlxalq hüquq sferasına aid söz və ifadələri başa düşürük. Diplomatik anlayışların adları olan istifadə və digər oxşar sözlərlə sistem əlaqəsinə girmək bu sahədə fəaliyyət göstərir. Azərbaycan dilçiliyində diplomatiyanın və diplomatik terminologiyanın tədqiqinə və tədrisinə geniş yer ayrılmışdır. Azərbaycan diplomatiyasına və xarici siyasətinə dair müxtəlif dillərdə 150-dən artıq kitabın, 1000-ə yaxın məqalənin elektron versiyaları öz əksini tapmışdır. Elektron nəşrdə həmçinin 700-ə yaxın kitabın, 15 mindən artıq məqalənin biblioqrafiyası toplanılmışdır. Bu sahə ilə bağlı dərslik, lüğət, tədqiqat nümunələri, məqalələrə nəzər yetirək:

1. Məmmədov Adış Sakit oğlu 2001- ci ildə diplomatiya sahəsinə dair “Diplomatik lüğət” nəşr etdirdi. Bu lüğət Azərbaycan müstəqilliyinin on illiyinə ithaf olunub. Burada beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya sahəsinə dair anlayışlar öz əksini tapmışdır. Terminlər əlifba sırası ilə yerləşdirilmişdir. Orta əsrlərdən başlayaraq bu günümüzdə qədər olan diplomatik terminlər öz əksini tapıb. Həmçinin Qarabağ məsələsinə dair ifadələr bu lüğətdə istifadə olunmuşdur. Diqqətəlayiq məsələ isə bu terminlərin geniş şəkildə izahının verilməsi, hansı mənşədən olduğunun göstərilməsidir .

2. Diplomatiya sahəsində maraq doğuran tədqiqatlardan biri də Bakı Avrasiya Universiteti tərəfindən hazırlanan “Diplomatiya: ensiklopedik lüğət “ dir. Bu qəbildən olan ilk nəşrdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin əziz xatirəsinə ithaf olunmuşdur. 2005 – ci ildə Bakıda “Diplomat” nəşriyyatında nəşr olunub. Avropa və Rusiyada çap olunmuş ensiklopedik lüğətlərdən fərqi isə onun ən mürəkkəb nəzəriyyə və anlayışlar haqqında verdiyi məlumatların həm elmi, həm də anlaşılıqlı bir dildə yazılması, millilik, varislilik, tarixilik, bəşərlik, məntiqilik prinsiplərinə əsaslanmasıdır. Ensiklopedik nəşrin ərsəyə

gətirilməsində respublikamızın görkəmli diplomatları, tarixçiləri, iqtisadçıları, hüquqşünasları, politoloqları fəal iştirak etmişlər.

3. 1993 – cü ildə nəşr olunmuş “Diplomatiya və diplomatik xidmət” kitabıdır. Bu kitab Fikrət Sadıxova məxsusdur. 2 dəfə nəşr olunmuşdur. 2-ci nəşr 2009 -cu ildə olmuşdur. İlk dəfə olaraq diplomatik xidmətin əsasları və prinsiplərinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Bu kitabda diplomatiya və diplomatik xidmət anlayışına, Diplomatiyanın yaranma və inkişaf tarixindən, Diplomat sənəti - əsas xüsusiyyətlər, zəruri keyfiyyətlər, xaricdəki diplomatik nümayəndəliklərin strukturu, vəzifələri, funksiyaları və s. məsələlərinə geniş şəkildə toxunulmuşdur.

4. Digər dərs vəsaitlərindən biri Anar Eyyubovun “Diplomatiyanın əsasları” kitabıdır.

5. Vəliyulla Cəfərov və Təranə Tağıyeva “Diplomatik Yazışma” dərs kitabıdır.

6. Hikmət Babaoğlu “Xarici siyasət” dərslində diplomatiya mövzusunda geniş şəkildə toxunmuşdur.

7. Elşən Nəsimov “Diplomatiya” dərslərini diplomatiya sahəsinə dair töhfədir.

8. Cəmilə Rüşad qızı Rüstəmovanın “Müasir türk və Azərbaycan dillərində diplomatik terminlərin struktur-semantik təhlili” mövzusunda filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya işidir.

9. Diplomatiya sahəsinə dair müxtəlif məqalələr yazılmışdır:

- Bədəlov Əliqismət. Azərbaycanın haqq işi beynəlxalq aləmdə təqdir edilir: Diplomatik uğurlarımız ölkəmizin mövqeyini daha da möhkəmləndirir // Xalq qəzeti. - 2022.- 1 fevral. - № 22. - S. 11.[50, s.6]

- Baxşəliyev Rəşad. Cənubi Qafqazın güc və beyin mərkəzi. İlham Əliyev diplomatiyası Azərbaycanı qlobal müzakirələrin aparıldığı beynəlxalq platforma və unikal məkana çevirib // Azərbaycan. - 2022.- 25 yanvar. - № 16. - S. 1,4.[50, s.6]

- Nəcəfxanlı Əli. Diplomatiyamızın uğurlar ili // Xalq qəzeti. - 2022.- 8 yanvar. - № 3. - S. 1,5.[50,s.7]

- Bayramov Ceyhun. Böyük qələbənin mükəmməl diplomatiyası // Azərbaycan. - 2021.- 7 noyabr. - № 242. - S. 1,4.[50, s.6]
- İmanquliyev Bahadır. İlham Əliyevdən diplomatiya dərsi // Azərbaycan.- 2020.- 20 dekabr.- № 268.- S. 1-2.[50, s.9]
- Paşayeva Qənirə. Diplomatiyamızın təntənəsi // Xalq qəzeti. - 2020.- 10 oktyabr. - № 208. - S. 8.[50, s.11]
- İbrahimov Əlimusa. Azərbaycan diplomatiyasında yeni mərhələ // 525-ci qəzet. - 2020.- 21 iyul. - № 72. - S. 6.[50, s.13]

10. Diplomatiya və diplomatik xidmət mövzusunda dəyirmi masalar təşkil olunmuşdur.

11. Bakı Diplomatiya Universitetinin(hazırkı Bakı Avrasiya Universiteti) və hazırda dünyada tanınan “ADA” Universitetinin açılması diplomatiya sahəsində atılan uğurlu addımlardan biri idi. Bu universitet beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, beynəlxalq hüquq, beynəlxalq jurnalistika, hüquqşünaslıq və s. istiqamətlərdə kadr hazırlığı sahəsində ixtisaslaşmış ali təhsil müəssisəsi kimi 1992-ci ildən fəaliyyət göstərir. Burada 3 pillədə: bakalavr, magistratura və doktorantura üzrə kadr hazırlığı həyata keçirilir.1-ci kursdan başlayaraq tələbələrə “Diplomatiyanın əsasları “ fənni tədris olunur. Bu fənn Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində də tədris olunur. Fənnin tədrisində əsas məqsəd diplomatiyanın ilkin anlayışları və terminləri ilə tanış etməkdir.

12. Qeyd etmək istərdim ki, AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasına (“44 Günlük Diplomatiya Dərsləri” adlı kitab əlavə olunub.

13. Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il 30 oktyabr tarixli Qanunu ilə “Diplomatik xidmətə verilən töhfəyə görə” medal və 2019-cu il 29 mart tarixli Qanunu ilə isə “Azərbaycan Respublikası diplomatik xidmət orqanlarının 100 illiyi (1919-2019)” yubiley medalı təsis edilmişdir.

Çox maraqlıdır ki, diplomatiya terminologiyası nədənsə mövcud terminoloji sistemdən kənar qalan problemlərdəndir. Yəni bu problem müxtəlif sistemli dillərdə tədqiqat mövzusu olmamışdır. Araşdırmalarımızdan bu nəticəyə gələ bilərik ki, türk xalqlarının dillərində də bu mövzuda elmi-tədqiqat işləri gözə çarpmır. Başqa dillərdə, məsələn, Rus dilçiliyində müəyyən dövrlərdə diplomatik terminologiyanın formalaşması problemləri araşdırma obyektinə olmuşdur. Məsələn, 70-ci illərdə F.Sergeyev rus dilinin diplomatik terminologiyasını XI-XVII əsrlərə aid yazılı abidələr əsasında öyrənmiş, doktorluq dissertasiyası yazmışdır. Dissertasiyada diplomatik leksikanın tarixi inkişaf mərhələləri nəzərdən keçirilmişdir. Bu dissertasiyadan əvvəl, tarixi istiqamətdə A.M.Sabeni, A.Voloskovoyun namizədlik işləri sözügedən terminologiyanın XVII və XVIII əsrlərin diplomatik münasibətlərini əks etdirən leksikanın yaranması və onun funksionallığı probleminə həsr edilmişdir. Qeyd edək ki, rus dilçiliyində diplomatik terminlər hüquq terminologiyasının tərkib hissəsi kimi öyrənilmişdir.

Terminlərin öyrənilməsi üçün çox geniş üsullara və metodoloji bazaya malik olmasına baxmayaraq diplomatik terminologiya lazımi səviyyədə öyrənilməmişdir. Çoxlu sayda əsərlərə, müxtəlif mövzulara və tədqiqat işlərinə baxmayaraq, bir sıra problemlər həllini tapmamış qalmaqdadır. Azərbaycanda da bu problem müxtəlif sahələrdə özünü göstərməkdədir. Xüsusi olaraq vurğulanmalıdır ki, bu istiqamətdə elmi araşdırmalar bu terminlərin müxtəlif dillərdə işlədilməsi və rolunu nəzərə alınmaqla, əsas özək kimi müxtəlif sistemli dillər ətrafında aparılmalıdır.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyə qovuşduqdan sonra beynəlxalq münasibətlərdə müstəqil xarici siyasət yürütməyə başladı. Ali təhsildə müxtəlif diplomatik ixtisaslar üzrə kadr hazırlığına başlandı, diplomatiya üzrə dərslilər, lüğətlər nəşr olundu. Hazırda dünyada tanınan “ADA” Universitetində və digər ali təhsil müəssisələrində peşəkar diplomatlar hazırlanır.

Nəticədə Azərbaycan dilində diplomatiya terminologiyası formalaşdı. Sevindirici haldır ki, dilimizdə beynəlxalq diplomatiya terminləri geniş işlənməkdədir.

FƏSİL II. Müxtəlif sistemli dillərdə diplomatik terminlərin yaranma üsulları və zənginləşmə mənbələri

2.1. Diplomatik terminlərin yaranma üsulları (leksik-semantik və morfoloji üsul)

Diplomatik terminlərin yaranmasında istifadə olunan üsulların Azərbaycan dilinin diplomatiya arenasına aktiv dil vahidlərinin daxil edilməsində, lüğət fondunun zənginləşməsində rolu əvəzsizdir. Həmçinin beynəlxalq aləmdən beynəmiləl terminlərin alınmasına, mürəkkəb quruluşlu söz-termin, mürəkkəb adların meydana gəlməsində də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir sözlə, diplomatik terminlər Azərbaycan diplomatiyasının zəngin tarixini və ana dilimizin qrammatik, leksik-semantik, fonetik normalarını özündə əks etdirir.

Əksər tədqiqatçıların fikrincə terminyaratma terminlərin əmələgəlmə yollarının məcmusudur, onların vasitələri ilə birlikdə təbii dilin yeni leksik vahidləri formalaşır . “Termin- anlayışların, obyektlərin, hadisələrin irəli sürülməsi kimi və ya əldə edilmiş biliklərin təsbit edilməsi kimi formalaşdırılır” [30, s. 241] .

Hər bir terminoloji sistem ümumi ədəbi dilin lüğət sisteminin bir hissəsidir, buna görə də dil üçün xarakterik olan eyni nominasiya üsulları fəaliyyət göstərir. Terminologiyada terminlərə müxtəlif nöqteyi-nəzərdən baxılır: morfoloji, sözyaratma, semantik və s. Terminlərin söz yaradıcılığı təhlilinə gəlincə, burada terminlər onların əmələ gəlmə üsulu və vasitələri əsasında təhlil edilir. Bu vəzifə ilə əlaqədar olaraq terminologiyada müxtəlif termin sistemlərində yeni terminlərin formalaşması tendensiyalarının müəyyən edilməsinə yönəlmiş “terminforma” adlı yeni bir istiqamətdə meydana çıxdı. Müxtəlif terminoloji sistemlərdə yeni terminlərin formalaşmasında izlənilə bilən əsas tendensiyanın müəyyən edilməsi bu sistemdə terminoloji bazanın inkişaf prosesinin sistemləşdirilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində terminlərin

müəyyənləşdirilməsində terminlərin tərcüməsini asanlaşdırır. Bununla belə, termin yaradıcılığının söz yaradıcılığından fərqi ondan ibarətdir ki, burada müəyyən termin elementləri və xüsusi komponentlər, konkret sözyaradıcı vasitələr və söz əmələgətirən şəkildənin özünəməxsus məhsuldarlığı ilə seçilən struktur modelləri istifadə olunur. Həmçinin termin əmələgəlmə proseslərinin spesifikliyi terminin semantik strukturunda da özünü göstərir. “Ümumiyyətlə, terminyaratma sistemi elm və texnika dilinin mövcud olduğu dövrdə kristallaşan, həm formal, həm də semantik komponentlərdən ibarət olan, termin əmələ gəlməsinin müxtəlif mənalarnı özündə birləşdirən çox mürəkkəb orqanizmdir. Yaradılan əsasların semantik quruluşu ilə bağlıdır” [39, s. 30].

Diplomatik terminlərin yaranması bir çox üsulların köməyi ilə baş verir. V.P.Danilenkonun fikrincə, “termin formalaşmasında eyni adlandırma üsulları aktiv və məhsuldar olur, onların köməyi ilə ümumi ədəbi dilin leksik sistemi zənginləşdirilir. Bu, elm dilində terminoloji söz əmələ gəlməsinin ədəbi dilin söz yaradıcılığı sisteminə əsaslandığını göstərir. Bununla belə, elm dili söz yaradıcılığının üsul və modellərini əsas götürərək, terminoloji lüğətin əsas tələblərinə və funksiyalarına tabe edərək, öz sözyaradıcı alt sistemini işləyib hazırlayır” [19, s. 47]. Bu oxşarlıqlarla yanaşı, elm dilində söz əmələgəlməsinin bəzi ümumi xüsusiyyətləri ədəbi dildəki söz yaradıcılığından termin yaradıcılığını fərqləndirir. Terminoloji söz yaratmaq üçün ən tipik olanlar arasında V.P. Danilenko aşağıdakıları hesab edir:

1. Əgər ümumi istifadəli sözlər bütövlükdə cəmiyyətin ünsiyyət ehtiyaclarından yaranırsa (heç bir dərəcəsi olmadan) və müəyyən bir dilin hər hansı bir natiqi onların yaradıcısı ola bilərsə, terminlər dar, bir sözlə bağlı anlayışların adları kimi yaradılır. Peşə sahəsi və istehsal mühitində peşəkar şəkildə əlaqəli olan müəyyən qrup insanlar üçün ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət etmək nəzərdə tutulmuşdur.

2. Terminoloji söz əmələgəlməsi həmişə şüurlu prosesdir;

3. Şüurlu termin yaradılması onu idarə olunan, tənzimlənən prosesə çevirir;

4. Terminoloji nominasiyalar üçün onların daxili formasının nə dərəcədə şəffaf olması çox vacibdir. Sözyaradıcı vasitələr terminin başa düşülən daxili formasının yaradılmasında mühüm rol oynayır ki, bu da onun üçün peşəkar yönümlü vasitə rolunu oynayır.

5. Terminoloji söz yaradıcılığı aktı anlayışların təsnifatından sıx asılıdır. Bu anlayışlar silsiləsində yeni yaranmış bir termin olacaq, çünki bir təsnifat sırasının şərtləri, mümkünsə, bir sözə uyğun olaraq formalaşmalıdır.

6. Müxtəlif terminoloji sistemlər öz tələbatlarından, eləcə də ifadə olunan anlayışların mürəkkəbliyindən asılı olaraq termin yaratma yollarını və vasitələrini müxtəlif üsullarla seçirlər[19, s. 65].

Elmi linqvistik ədəbiyyatda terminyaratma üsullarına müxtəlif cür baxışlar mövcuddur. Belə ki, V.A.Tatarinov “alınma, leksik-semantik, morfoloji, sintaktik üsulları” müəyyən edir [30, s. 211].

Məşhur terminoloqlardan biri V.M. Leitçik terminlərin formalaşmasının dörd yolunu təsvir edir:

1. terminologiya, determinologiya və reterminologiyayı özündə cəmləşdirən semantik (semantik terminin yaradılması);
2. morfoloji (morfoloji termin əmələ gəlməsi);
3. sintaktik (sintaktik termin əmələ gəlməsi);
4. borc alma - dillərarası (başqa dildən) və sistemlərarası alınmadan (bir termin sistemindən digərinə) ibarət leksik vahidin bir təbii dildən və ya dildən xüsusi məqsədlər üçün digər təbii dilə köçürülməsi "[25, s. 17]

Termin əmələgəlməsinin əsas üsullarını V.P.Danilenkoya görə üç əsas qrupa bölmək olar:

1. Semantik;
2. sintaktik ;
3. morfoloji.

Termin əmələgəlmə yolları V.P.Danilenkoya görə törəmə və törəmə olmayana bölünür [20,s.121]. V.P.Danilenkonun fikrincə, “termin formalaşmasında eyni adlandırma üsulları aktiv və məhsuldar olur, onların köməyi ilə ümumi ədəbi dilin leksik ehtiyatı zənginləşdirilir”[18, s.112].

Azərbaycan dilində diplomatik terminlərin yaranması yollarına nəzər salaraq. Həmin üsullar müasir dilçilik elmi ədəbiyyatında aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- a) leksik-semantik üsul;
- b) morfoloji üsul;
- c) sintaktik üsul;
- d) kalka üsulu;
- e) abreviatur üsul;
- f) alınma üsul.

Hər biri haqqında qısa məlumat vermək istərdim. Ən sadə terminlər semantik yolla əmələ gəlir. Mənanın genişlənməsi, ümumi işlənən sözün mənasının daralması, metaforizasiya, metonimiya semantik üsula daxildir. Xarici dil leksemlərinin və termin elementlərinin qəbulu da termin yaratmanın semantik üsullarına daxildir. Morfoloji üsulla termin əmələgəlməsinin ən geniş yayılmış yolu şəkilçidir. Sintaktik formalaşma üsulu terminologiyanın zənginləşdirməyin ən məhsuldar vasitəsidir. Bu üsul adi sərbəst ifadələri mürəkkəb “söz ekvivalentlərinə” çevirməkdən ibarətdir. Morfoloji və sintaktik üsulla termin əmələgəlməsi leksik formaların sintaktik və morfoloji çevrilmələrini nəzərdə tutan ifadələrdən. bir sözdən ibarət terminlərin əmələ gəlməsi üsulları qrupudur.

a)leksik-semantik üsul: Elm dili terminlərin əmələgəlməsində xüsusi üsullardan istifadə etmir, o, ümumi ədəbi dilin sözlərinin yaradıldığı üsullardan istifadə edir, onları terminologiya üçün lazım olan istiqamətə çevirir. Elm dili üçün termin yaratmanın leksik-semantik üsulu xüsusi məna kəsb edir. Bu terminoloji adlar yaratmaq üçün ilk sözyaratma üsullarından biri idi.

Diplomatik terminlərin əmələ gəlməsinin leksik-semantik yolu sözün morfoloji quruluşunu dəyişmədən mövcud olan mənalardan biri əsasında yaranan, dildə uzun müddət mövcud olmuş milli və ya alınma mənşəli sözlərin işlədilməsindən ibarətdir.

Dilimizdə olan hər hansı bir söz öz həqiqi mənasını saxlamaqla, həm də diplomatik məzmun kəsb etmiş olur. Bu zaman terminin daxili strukturu dəyişmir, ancaq mənə dəyişikliyi ilə əlaqədar olaraq yeni anlayış bildirir. Sözün omonimlərə parçalanması nəticəsində yeni sözlərin əmələ gəlməsi, yəni müxtəlif mənəli bir və eyni leksik vahidin mənimsənilməsidir. Leksik- semantik üsulda leksik vahiddə xüsusi mənənin meydana çıxması və ümumi lüğətdən xüsusi məqsədlər üçün dilə keçidi ilə xarakterizə olunur . Bu üsul terminologiyaların tarixi inkişafının ayrı-ayrı dövrlərinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif məhsuldarlıq dərəcələri ilə ortaya çıxır və əvvəlki mərhələlər üçün xarakterikdir. Deməli, yeni terminoloji sistemlər formalaşdıqda, bizdə “terminlər mövcud sözlər əsasında qurulur” və “söz tam müəyyən məzmun alır, yəni əvvəllər qeydə alınmış mənələrə yeni mənə əlavə olunur kimi fikirlər öz doğruluğunu saxlayır.

Bu üsul ilə yaranan sözlərin semantik yükü artır, yeni anlayış yalnız sözlərlə ifadə olunur. Məs: üzv= член=member, barışıq= мир=peace, hadisə= мероприятие= event, müdaxilə= вмешательство=intervention, zəmanət=гарантия=guarantee, qadağa, səlahiyyət= орган власти= authority, və s. kimi sözlər bu cərgədəndir. Bu sözlər dilimizin lüğət fonduna ümumişlək sözlər kimi çoxdan daxil olmuşdur, lakin müasir dövrümüzdə diplomatik münasibətlərin müəyyən məqamlarını əks etdirən sözlər kimi də istifadə edilir. Belə ki, “barışıq= мир= peace” sözü məişətdə küsülü insanların bir-biri ilə barışması anlamındadır. Lakin bu söz eyni anlamda dövlətlərarası münasibətlərə də tətbiq olunaraq, diplomatik mahiyyət kəsb etmişdir. “Başsağlığı= соболезнования= condolences” sözü başçıların, dövlətin başqa tanınmış vəzifəli şəxslərinin ölümü ilə bağlı böyük dağıntıya və insan ölümünə səbəb olmuş təbii fəlakətlərlə, qəzalarla bağlı ölkədəki kədərə şərik çıxmağın rəsmi olaraq bildirilməsidir. Bu məsələ ilə bağlı başsağlığı göndərilir[7, s.69]. Əlavə olaraq elçi = посол = ambassador, vərəq = простыня = sheet, qaçqın = беженец =

fugitive, bitərəf = нейтральный = neutral və s. sözlərini də göstərmək olar. Onu da demək lazımdır ki, bu zaman sözlərin məcazi anlamda işlədilməsi də əhəmiyyətli rol oynayır. “Körpü” sözü ümumişlək söz olduğu halda, dilimizdə insani münasibətlərdə və ya digər ictimai, mədəni hadisələrdə vasitə mənasında işlədilə bilər. Məhz ikinci anlamda diplomatik termin kimi də istifadə edilir. Məsələn: konsulluq körpüsü .

Bu termin yaratma üsulu dildə əvvəllər mövcud olmuş sözlərin mənasını dəyişdirərək ona yeni mənə verməklə terminlərin yaradılmasından ibarətdir. Bunlara ümumi dildən alınma, mənanın genişlənməsi və daralması (ixtisaslaşması), metaforik və metonimik köçürmələr nəticəsində mənə dəyişikliyi, həmçinin terminlərin başqa terminologiyalardan götürülməsi daxildir. Termin əmələ gəlməsinin semantik üsulu ilə ümumi ədəbi dilin yaradılmasının oxşar üsulu - fərqli tətbiq dairəsi arasında böyük fərq var. V.P.Danilenko başqa bir fərqi göstərir: “Ümumi ədəbi dildə semantik transformasiyalar sözün uzun təkamülünün nəticəsidir və bu, bir qayda olaraq, omonim sözlərin əmələ gəlməsi ilə başa çatır. Terminoloji söz yaradıcılığında bu üsul keyfiyyətə fərqli xarakter daşıyır. Mövcud sözlərin uzun bir təkamül olmadan uyğunlaşması var. Uyğunlaşdırıldıqda söz müəyyən semantik çevrilmələrə məruz qalır, sonra söz başqa qrammatik və leksik xüsusiyyətlər qazanır”[18, s. 122].

Mənanın genişlənməsi ilə yaranan terminlərin sayı azdır və ona görə də bu termin yaratma üsulu hələ də zəif öyrənilir. Bu qrupun terminləri köhnə mənaları ilə adlandırmağa başladıkları yeni anlayışlar arasında əhəmiyyətli uyğunsuzluğa səbəb olan semantik dəyişikliklər nəticəsində meydana çıxdı.

Növbəti qrup metaforanın köməyi ilə yaranmış terminlər vasitəsilə formalaşır. Ümumi sözlərin mənasının metaforalaşdırılması adətən, əvvəlcə zahiri oxşarlıq əsasında, daha sonra isə adları çəkilən obyektlərin funksiyalarının oxşarlığı əsasında baş verir. Bəzən xarici oxşarlıq funksiyaların oxşarlığı ilə iç-içə olur. Mənanın daralmasının köməyi ilə xeyli sayda termin əmələ gəlir. Geniş istifadə olunan sözlərin mənasını ixtisaslaşdırmaqla terminlərin formalaşması hər hansı bir terminologiyanın ümumi

nitqdən fərqlənməyə və lüğətin xüsusi təbəqəsi kimi tanınmağa başlamasına sübut ola bilər.

Əvvəllər ümumi ədəbi dildəki sözlərlə elmi terminlər arasındakı xətt indiki qədər aydın deyildi. Ona görə də ilk dövrlərdə bu termin yaratma üsulu ilə, xüsusilə mənaların metaforik ötürülməsi yolu ilə yaranan terminlərin əksəriyyəti hadisələrin, predmetlərin zahiri oxşarlığına əsaslanan hər hansı əlamətlərdən asılı olmuşdur. Müasir dövrdə belə formasiyalardan daha az istifadə olunur.

Beləliklə, terminlərin yaradılmasının semantik yolu terminoloji lüğətin daimi və qaçılmaz zənginləşdirmə mənbəyi kimi mühüm rol oynayır.

Motivasiya və metafora semantik metodun əsas vasitəsidir. Diplomatik terminoloji sistemində məzmun və ifadə planlarında dəyişiklik edilmədən eyni mənaya malik, ümumi işlənən sözlər və ya digər elm sahələrinə aid sözlərdir. Metaforik isə sözün termin kimi işlədilməsidir. Onun məzmun planı metaforaya əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, diplomatik terminologiyanın formalaşdırılmasının semantik yolu sözlərin semantikasının inkişafında əsas istiqamətləri əhatə edir:

- 1) danışıq dili sözlərinin terminologiyası;
- 2) sözlərin mənalarının genişlənməsi.

1) Danışıq dili sözlərinin terminologiyası-yəni termin kimi dildə artıq mövcud olan söz işlədilir, isə söz bu sistemdə terminə çevrilərək müəyyən məna alır.

Azərbaycan dilinin diplomatik terminologiyası təkcə danışıq sözlərinin terminologiyası ilə deyil, həm də əvvəllər mövcud olan milli və alınma sözlərin mənalarının genişlənməsi hesabına zənginləşir.

Bəzi dilçilər bu üsul vasitəsi ilə lüğət zənginləşdirməni söz yaradıcılığı sferasından kənara çıxarırlar, lakin bu yanaşmanın əsassızlığı V.V.Vinoqradovun, N.M.Şanskinin və başqalarının əsərlərində inandırıcı şəkildə göstərilir. V.V.Vinoqrodov qeyd edir ki, söz əmələ gəlməsinin, terminologiyasının və sözlərin mənalarının genişləndirilməsinin semantik üsulu bütün terminoloji sistemlərdə istifadə olunur və terminoloji lüğətin

zənginləşdirilməsi mənbələrindən biri hesab olunur. İstənilən dil nə qədər zəngin olsa da, hər bir konkret fikri müstəqil söz və ya kök elementlə ifadə etmək iqtidarında deyil. Təcrübənin spesifikliyi sonsuzdur, bu çox zəngin dilin resursları ciddi şəkildə məhduddur. Dil digər spesifik və ya yarımkonkret ideyalardan aralıq funksional bağlar kimi istifadə edərək, bu və ya digər əsas anlayışlar altında saysız-hesabsız mənalara toplusunu yaymağa məcbur olur [40, s.15].

Diplomatik terminlərin yaradılmasında semantik üsulun məhsuldarlığı bir çox dilçilər tərəfindən qeyd edilmişdir. V.P.Danilenko yazır: “Terminoloji lüğətin daimi və qaçılmaz zənginləşmə mənbəyi kimi semantik üsul mühüm rol oynayır” [18, s.103].

b)morfoloji üsul - İstər milli, istərsə də alınma sözlərə müxtəlif leksik şəkilçilərlə əlavə etməklə çoxlu sayda diplomatik terminlər yaratmaq mümkündür. Bu, leksik vahidlərin nitqin bir hissəsindən digərinə keçməsi və bununla bağlı qrammatik formanın leksikləşməsi və ya bütün paradigmanın yenidən formalaşdırılması nəticəsində yeni sözlərin əmələgəlməsidir. Morfoloji söz əmələgəlməsinin ümumi qanunauyğunluqları bütövlükdə bütün dil üçün eynidir. Morfoloji üsul vasitəsilə yaranan terminlər düzəlmədir. Terminlər sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə düzəlir ki, bunlara əsasən ümumi ədəbi dilin sözləri yaranır.

Söz əmələgəlməsinin morfoloji üsulu sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə yeni sözlərin əmələ gəlməsinə yönəlmiş mərkəzi üsuldur. Semantik üsuldan fərqli olaraq, burada söz yaranmasının morfoloji üsulu ilə yeni terminoloji vahidlər yaranır. Bu, müəyyən bir dilə aid müxtəlif sözləri əmələgətirən morfemlər sayəsində mümkün olur. Morfemlər dilin ümumi işlənən fondunun müxtəlif sözlərini və ya terminləri birləşdirərək yeni terminoloji vahidlərin yaradıcı bazası rolunu oynayır. Diplomatik terminlərin söz əmələgəlməsi prosesi əsasən, Azərbaycan dilinin tipoloji quruluşuna uyğun olaraq sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə həyata keçirilir, lakin bəzi alınma ön şəkilçilər vasitəsilə də söz yaranması hallarına rast gəlmək olar. Tədqiq olunan terminologiyada sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə formalaşma üsulu ilə müqayisədə ön şəkilçi ilə yaranan

terminlər kifayət qədər məhdud şəkildə göstərilir. Həmçinin ön şəkilçi ilə yaranan terminlər rus terminologiyasında da az miqdarda istifadə olunmaqdadır. İstifadə olunan ön şəkilçilər latın dilindən və əsasən qədim yunan dilindən əmələ gəlir və götürülür.

Diplomatik terminologiyadakı sözyaratma üsullarının təhlili göstərir ki, ən məhsuldar söz əmələgətirmə sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə mümkündür. Sözdüzəldici şəkilçilərin formalaşması üçün bütün nitq hissələri əhəmiyyətlidir, hakim mövqeni isə isim və feil tutur. Beynəlmiləl komponentlərin tərkibində fəal iştirak bu terminologiyanın peşəkar yönümünü müəyyən edir. Terminlərin sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə formalaşması onun kateqoriya əlaqəsini terminin strukturunda əks etdirməyə imkan verir, çünki termin proseslərin, alətlərin və xüsusiyyətlərin adlarına münasibətini ifadə etməyə imkan verən şəkilçilər mövcuddur. Termin yaradılmasının morfoloji üsulunun çatışmazlıqları şəkilçilərin sinonim və omonimlik hadisələri ilə bağlıdır.

Morfoloji üsul vasitəsilə sözün tərkibində fonetik dəyişikliklər edilərək törəmə sözlərin əmələgəlməsinə şərait yaranır. Buna ən çox ingilis dilində rast gəlinir. Bu üsul daha çox texniki terminologiyada fəal şəkildə istifadə olunur, halbuki ümumi dildə məhsuldar deyil. Sözlərin formasının belə dəyişməsi nəticəsində həm məna, həm də forma tamamilə yeni terminlər əmələgəlir. Məsələn, rus dilində terminlər formalaşdırarkən fonetik variasiya olur. Sözün kökünün kəsilməsi üsulu yalnız ingilis dilində termin formalaşmasında baş verir, bu, ola bilsin, rus dilində bu şəkildə yaradılmış isimlərin üslubi rəngə malik olması və əsasən danışmaq nitqində istifadə edilməsi ilə əlaqədardır. Lakin ingilis terminologiyasında belə bu şəkildə formalaşan terminlərin sayı azdır.

Beləliklə, yeni leksik vahidlərin yaranması prosesində fəal iştirak edən bəzi şəkilçilərə nəzər salmaq. Milli mənşəli morfemlər diplomatik terminlərin əmələ gəlməsində fəal rol oynayır. Morfoloji üsulda milli şəkilçilər vasitəsilə düzələn terminlər aşağıdakılardır.

1. -lıq⁴ (fəallıq, asılılıq, səfirlik, konsulluq, autentlik, nümayəndəlik, atəşfəşanlıq, agentlik, neytrallıq, vətəndaşlıq, suverenlik və s.),

2. -lı⁴ (ədalətli, muzdlu, rütbəli),
3. -çi+liq⁴ (vasitəçilik, təmsilçilik, irqçilik),
4. -acaq² (sığınacaq)
5. -çı⁴ (müdafiəçi, müşahidəçi, irqçi, elçi),
6. -ıq⁴ (barışiq),
7. -ma² (paraflama, yazışma, ləğvetmə, akkreditə olunma, tanıma, qarşılaşdırma, proqnozlaşdırma, anlaşma),
8. -an² (danışan, razılaşan),
9. -mazlıq (toxunulmazlıq),
10. -laş² (qarşılaşdırma),
11. -ım⁴ (seçim),
12. -ıq⁴ (barışiq).

Alınma şəkilçilərdən:

1. -namə (qətnamə, etimadnamə, bəyannamə),
2. -dar (himayədar),
3. -iya (demokratiya, denonsasiya, federasiya, konvensiya, missiya, diplomatiya, İslandiya),
4. -iyyət (muxtariyyət) şəkilçiləri diplomatik termin yaradıcılığında fəal və qeyri-fəal iştirak edir.
5. -gah (iqamətgah)

Məhsuldarlığına görə isim əmələ gətirən şəkilçilər arasında aşağıdakı şəkilçilər fərqlənir:

-İzm, -ist –(separatist, separatizm, parlamentarizm, militarizm, liberalist)

Bu şəkilçilərə başqa dillərdə də rast gəldiyi üçün onları “beynəlmiləl” adlandırmaq olar. Yəni bir neçə (ən az üç) dildə işlənən eyni və ya yaxın forma və istiqamətdə üst- üstə düşən terminlərdir. Xüsusilə mətbuatın dilində xüsusi adların

kökündən düzələn belə sözlər çoxdur, çünki şakilçi –ist vasitəsilə siyasi hərəkata mənsub olan, şəxsi bildirən isimlər əmələ gəlir. [9, s.57].

Rus dilçiliyində isə terminlər morfoloji yolla -isme, -ation, -tion, -iste, -ite, -eté,-té, -age, -at. -ard, -ement, -atrice, -cide, -ence, ie, -ure, -crqtie, -cité şakilçiləri vasitəsilə düzəlir. Məsələn, colonialisme, bolchévisme, existensialisme, panafricanisme, expansioniste, extrémiste, réception, génocide, excellence, terreur, théorie, satisfaction, capitulation .

Əldə olunan məlumatları ümumiləşdirərək, leksikogenez proseslərində söz yaradıcılığının vəziyyəti və resipient dildə yeni nominasiya növlərinin inkişafına linqvistik təmasların töhfəsi haqqında aşağıdakı nəzəri müddəaları təqdim edə bilərik.

1. Söz yaradıcılığının morfoloji modellərinin xüsusiyyətlərində və onların müxtəlif məhsuldarlığında özünü göstərən dilin spesifikliyi özünəməxsus söz istehsal ehtiyatı yaradır.

2. Söz yaradıcılığına əsaslanan sözqurma izi struktur cəhətdən qeyri-dəqiqdir.

3. Törəmə izləmənin vəziyyətini morfemik tərcümədən diferensiallaşdırmaqla müəyyən etmək olar.

2.2. Sintaktik üsulla yaranan diplomatik terminlər

Söz əmələgəlməsinin sintaktik yolu ən məhsuldar yollardan biridir. Bu üsul sərbəst ifadələrin mürəkkəb söz ekvivalentinə çevrilməsi, interminoloji birləşmələrin yaranması ilə nəticələnir. Terminoloji kombinasiya semantik cəhətdən ayrıca işlənmiş çoxkomponentdir, iki, üç və ya daha çox birləşmədən əmələgələn vahid birləşmədir. Sintaktik üsul ilə terminlər yaradılarkən əsas rolu sözlərin birləşməsi oynayır, yəni iki və ya daha artıq leksik mənalı sözün birləşib bir anlayışı bildirməsi prosesi baş verir. Mürəkkəb sözlər həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən formalaşır. Bu üsul adı sərbəst ifadələri mürəkkəb “söz ekvivalentlərinə” çevirməkdən ibarətdir. Başqa sözlə, bu,

sabit birləşmə meydana gələn zaman bir neçə sözün bir bütöv birləşməsi yaranır. Müasir terminoloji lüğətdə terminoloji ifadələr bir sözdən ibarət terminlərə üstünlük verir, çünki bu termin yaratma metodunun köməyi ilə Avropa dillərinin öyrənilən müxtəlif sahə terminologiyalarının tərkibinin 60-95% -i formalaşır.

Terminologiyada çoxsaylı mürəkkəb terminlər, yaxud fraza-terminlər sintaktik yolla yaradılır və bu üsul öz məhsuldarlığı yüksək olan əsaslardan (semantik və morfoloji üsullarla yanaşı) biridir. Mürəkkəb terminlər sintaktik səviyyə vahidləri olub, “iki və ya daha çox mənalı sözün müəyyən sintaktik əlaqə əsasında birləşərək nominativ funksiyanı yerinə yetirən birləşmələridir”.

Mürəkkəb diplomatiya terminlərinin növləri:

- ikikomponentli ifadələr; Yeni Zelandiya, status-kvo, Təhlükəsizlik Zonası, Yekun Protokolu, Unitar Dövlət, Yekdillik Prinsipi, Yaddaş Qeydləri, Vyana Reqlamenti, Vizit Vərəqəsi, Birtərəfli Akt, Çoxdərəcəli Seçkilər, Çoxtərəfli Diplomatiya, Daimi Nümayəndəlik, Fövqəladə Səfirlik, İkili Vətəndaşlıq,

- üçkomponentli ifadələr; Yerusalem Şəhərinin Statusu, Ümumdünya Sülh Şurasi, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Ümumdünya Ərzaq Şurasi, Şimali Atlantika Şurasi, Şimali Atlantika Müqaviləsi, Dinc Yanaşı Yaşama , Fələstin Azadlıq Təşkilatı, Kütləvi Qırğın Silahları, Qadınların Statusu Komissiyası,

- dördkomponentli ifadələr; Ümumdünya Həmkarlar İttifaqı Federasiyası, Ümumdünya Demokrat Gənclər Federasiyası, Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı, Beynəlxalq Ticarət Mərkəzləri Assosiasiyası,

- beşkomponentli ifadələr; Yaxın Şərq Probleminin Nizama Salınması, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi, Birləşmiş Millətlərin Sənayenin İnkişafı Təşkilatı, İnsan Hüquqları Haqqında Beynəlxalq Paktlar

- altikomponentli ifadələr; Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dəniz Hüququ Konvensiyası, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı, İran Körfəzi Ərəb Ölkələrinin Əməkdaşlıq Şurası.

Terminologiyada mürəkkəb terminlərin ən sadə və eyni zamanda ən çox yayılmış növü ikikomponentli atributiv ifadədir. S.V.Qrineviç bu tip terminlərin əhəmiyyətini təsdiq edir və belə bir fikrə gəlir ki, “ibarelərin inkişaf tendensiyasını nəzərdən keçirərkən, ilk növbədə, daha uzun ifadələrin formalaşması üçün ilkin olan ikikomponentli ifadələrə diqqət yetirilməlidir.” [9, s. 59]

Rus dilində mürəkkəb terminlərinin tədqiqi göstərir ki, ikikomponentli ifadələr nominativ halda isimlə ifadə olunan əsas, nüvə elementindən və atributiv, təyinedici elementdən ibarət olan bir neçə əsas modelə görə formalaşır. Bu modellər müəyyən edici elementin formal ifadəsi ilə fərqlənir. Buna baxmayaraq, bütün təhsil modelləri üçün etibarlı olan hər hansı bir sayda komponentlə rus mürəkkəb terminlərində mil elementini vurğulamaq üçün bir vasitə var. Əgər söz birləşməsində nominativ halda birdən çox isim varsa, o zaman belə isimlərin hamısı köməkçi elementlərdir və əlaqələndirici halqa ilə bir-birinə bağlıdır[10, s. 97]

Rus terminologiyasında indiki və keçmiş zamanın həqiqi və passiv səsinin sifətləri və sifətli iştirakçılarının atributiv element kimi çıxış etdiyi ilkin termini təyin etməklə yaranan söz birləşmələri ən tipik növdür. Müəyyən edici elementin qiyməti də adətən nüvə elementi ilə işarələnmiş obyektin funksiyasını, xassəsini, formasını, materialını göstərir[11, s. 87]

Bir qayda olaraq, üçkomponentli terminoloji ifadələr daha sıx struktur-semantik əlaqələrlə səciyyələnən ikikomponentli ifadələr əsasında formalaşır. Belə birləşmələrə başlanğıc deyilir. Mənbə ifadələr adətən müstəqil termin-ibarə kimi fəaliyyət göstərir. Digər söz birləşmələri ilkin ikikomponentli söz birləşmələri əsasında və ya birləşdirilməklə və ya ilkin birləşməyə təyinedici komponentlər əlavə edilməklə üç, sonra dördkomponentli ifadələr alınır. Eyni şəkildə beş komponentli və altı komponentli söz

birdəşmələri qurulur. Konsepsiyayı daha dəqiq ifadə etmək üçün termindəki komponentlərin sayı və ifadənin uzunluğu artır, ona görə də onun qeyri-müəyyənlik dərəcəsi azalır. Bununla belə, həcmi çox olduqları üçün istifadələrində narahatlığa səbəb olur. Buna görə də, əgər ifadə kifayət qədər tez-tez istifadə olunursa, onların formasını azaltmaq meylli olduqca təbiidir. Əks halda, ifadələr nadir hallarda işlədilsə, o, orijinal şəkildə qalır[9, s. 57].

Termin-ibarələrin əsas xassələri qrammatikdir. Bu o deməkdir ki, onları mətndən təcrid etmək, sabitləşdirmək və onların əsas modellərini müəyyən etmək olar ki, mətndə mürəkkəb terminlərin avtomatik tanınması üçün alqoritm yaratmaq mümkün olsun. [9, s. 157].

Diplomatik terminlərinin formalaşmasının sintaktik yolu yeni anlayışın fərqləndirici xüsusiyyətlərini işıqlandırmaq yolu ilə verilmiş funksional dildə fəaliyyət göstərən terminin semantik inkişafına əsaslanır. Tədqiqat ümumi dilin bütün nitq hissələri ilə təmsil olunan leksik vahidlərinin ifadə komponentləri kimi istifadəsini üzə çıxarmışdır. Felin termin-ibarə daxilində işlənməsi faktı açıq-aydın onunla izah olunur ki, o, yalnız fraza tərkibində yüksək ixtisaslaşdırılmış, terminoloji mənə alır ki, bu da, fikrimizcə, sabit leksik uyğunluqla dəstəklənir. Aparılan təhlillər göstərir ki, bu sahədə isimlər xüsusi anlayışı ifadə etmək üçün yeganə vasitə deyil, lakin faktlar göstərir ki, isimlər elmi və ya texniki konsepsiyayı ifadə etmək üçün əsas, üstünlük təşkil edən nitq hissəsi kimi çıxış edir. Bu üsul iki formada təzahür edir;

- birinci halda mürəkkəb sözlər,
- ikinci halda isə söz birdəşmələri meydana gəlir.

Mürəkkəb sözlərin yaranmasında ümumişlək sözlər də əsas rol oynayır. Ümumişlək sözlər müxtəlif sözlərlə birdəşərək diplomatik terminləri yaradır. Məsələn: şəhər-acıq şəhər, ev – ağ ev, vərəq – açıq vərəq, sənəd – sənəd layihəsi, yemək – səhər yeməyi, körpü – dostluq körpüsü, dəniz-acıq dəniz və s. [9, s. 56]. Ümumişlək sözlər əsasında diplomatiya terminlərinin əmələ gəlməsini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. İki və daha artıq sadə ümumişlək sözün birləşməsi ilə əmələ gələn diplomatiya terminləri: ağ ev, adalar rejimi, səhər yeməyi, sərbəst şəhər, roma klubu, dəyirmi stol, gizli kabinet və s. [9, s. 63]

2. $-l_1^4$, $-s_1z^4$ şəkilçili düzəltmə və mürəkkəb sözün sadə sözə birləşməsi ilə yaranan diplomatiya terminləri: ümumi çoxtərəfli müqavilə, birtərəfli akt, ikipalatalı sistem, portfelsiz nazir, nüvəsiz dünya və s. [9, s. 64]

3. $-l_1^4$, $-q$, $-k$ şəkilçilərinin köməyi ilə: açıq vərəq, açıq şəhər, soyuq müharibə, böyük dövlətlər, müvəqqəti barışıq və s. [9, s. 56].

4. $-an^2$ şəkilçili feili sifətlə bir sadə və ya düzəltmə sözün birləşməsi yolu ilə yaranan diplomatiya terminləri: qəbul edən dövlət, danışan tərəflər, razılaşan tərəflər və s. [9, s. 56].

5. $-ç_1^4$ şəkilçili düzəltmə sözə sadə və ya düzəltmə sözün qoşulması yolu ilə: konsulluğun başçısı, müqavilə iştirakçısı, müdaxiləçi planları, daimi müşahidəçi, işçi protokol və s. [9, s. 63].

Dilçilikdə sadə sözlərə nisbətən mürəkkəb söz formasında olan diplomatik terminlər üstünlük təşkil edir. Mürəkkəb diplomatik terminlər bitişik, ayrı və defislə yazılır:

- Ayrı yazılanlar - etibar etmək, qəbul etmək, müdaxilə etməmə, müşayiət etmək; [9, s. 64]
- Bitişik yazılanlar - atəşkəs, özünümüdafiə, ikipalatalı, soyqırım, uluslararası; [9, s. 63]
- Defislə yazılanlar - qeyd-şərt. [9, s. 64]

Nəzərə almaq lazımdır ki, mürəkkəb söz formasında olan diplomatik terminlərin tərkib və yaranma yolları müxtəlifdir. Onların bəziləri iki sadə sözün şəkilçisiz birləşməsindən (atəşkəs, soyqırım), ya sadə və düzəltmə sözlərin birləşməsindən (ikipalatalı, çoxdərəcəli, çoxtərəfli), ya da qrammatik şəkilçilər vasitəsilə (özünümüdafiə, uluslararası) yaranır.

Həmçinin sadə və düzəltmə sözlərin qrammatik şəkilçilər vasitəsilə birləşməsindən yaranan terminlər də vardır: başsağlığı. [9, s. 55]

Diplomatik terminlərin digər hissəsinə söz birləşməsi ilə ifadə olunan terminlər daxildir. Söz birləşməsi formasında olan terminlər diplomatik terminlər içərisində çoxluq təşkil edir. [9,s. 54]Söz birləşməsi şəklində olan terminlər əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə iki qrupa bölünür:

- 1) ismi birləşmələr,
- 2) feili birləşmələr.

Belə terminlər, əsasən, iki sözdən və daha çox sözdən ibarət olur. İki sözdən ibarət olan terminlər üstünlük təşkil edir. Təbii haldır, ona görə ki, ismi birləşmələr adlandırma funksiyası bildirir və bu da terminin birinci amillərindəndir[9,s.57]. Bu terminlərin özünəməxsusluğu onların struktur-semantik müxtəlifçalarlılığında da özünü göstərir. Lakin təyini söz birləşmələrinin hər üç növünə aid terminlər geniş işlənir. Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində olan terminlər nisbətən azdır. Buraya “baş konsul, fəvqəladə səfir, müvəqqəti barışıq, diplomatik danışıqlar, diplomatik agentlik, diplomatik audensiya, birinci dərəcəli diplomat, beynəlxalq nəzakət, beynəlxalq mübahisələr və s. daxildir[9,s.58]. İkinci növ təyini söz birləşməsinə “konsulluq konvensiyası, təhlükəsizlik zonası, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası, mətbuat konfransı, açıq qapı siyasəti, dəniz blokadası, dövlət suverenliyi, dövlət sərhədləri” və s. terminləri daxildir[9, s.58]. Üçüncü növ təyini söz birləşməsi şəklində olan diplomatik terminlər də geniş formada işlənir. Bu terminlər içərisində “dövlətlərin suveren bərabərliyi, hökumətin hüquqi varisliyi, dövlətlərin suveren bərabərliyi” kimi birləşmələr qeyd edilə bilər. [9, s.56]

Qeyd etmək lazımdır ki, diplomatik terminlər içərisində ismi birləşmələrin digər növlərinə - qeyri-təyini ismi birləşmələrə də, az da olsa, rast gəlirik. Bunlara aid “beynəlxalq hüquqda sanksiya, sülh naminə tərəfdaşlıq və s. termin-birləşmələr daxildir[9, s. 56]. İsmi birləşmələrlə ifadə olunan terminlərin özləri də komponentlərin birləşmə forması və metodlarına görə fərqlənir. Belə ki, terminlərin komponentlərində

həmcinslik özünü göstərir, yəni komponentlərdən biri həmcins xarakterli söz və ifadələrdən yaranır. Məsələn: Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı, fövqəladə və səlahiyyətli səfir, Azərbaycan Ağqoyunlu Dövlətinin Xarici Siyasəti Və Diplomatik Əlaqələri, Avropada Təhlükəsizlik Və Əməkdaşlıq Üzrə Beynəlxalq Komitə, Azərbaycan Səfəvilər Dövlətinin Xarici Siyasəti Və Diplomatik Əlaqələri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti Və Diplomatik Əlaqələri, Beynəlxalq Təşkilatların İmmunitet Və İmtiyazları, diplomatik immunitetlər və imtiyazlar və s. [9, s. 58]. Belə terminlərin bir qisminə isə komponentlərdən biri defislə yazılan xüsusi qoşa adlardan ibarət olur. Bunlar daha çox dövlətlərarası münasibətlərə dair anlayışlar olsa da, ümumi səciyyə daşıyanları da vardır. Məsələn: Azərbaycan-Türkiyə ikitərəfli münasibətləri, Asiya-Sakit Okean Şurası, Ermənistan-Dağlıq Qarabağ separatizmi və s. [9, s. 58]

Feili birləşmələrə də diplomatik terminlərdə rast gəlinir. Nəzərə alınmalıdır ki, terminin əsas səciyyəvi göstəricisi ad bildirmək olduğundan onlar daha çox adlardan ismi birləşmələr formalaşır, ancaq müxtəlif sahələr vardır ki, orada proses adı da terminoloji səciyyə daşıyır və bu zaman termin ismi xəbərlərdən və ya feili birləşmələrdən istifadə edilir. Diplomatik və beynəlxalq münasibətlər hərəkət və proseslə, dinamik vəziyyətlə bağlı olduğundan burada feil və ya feili birləşmələrin də termin kimi istifadə edilməsi təbii hal kimi qəbul edilməlidir[9, s. 56]. Buna istinadən terminlərə aşağıdakıları misal gətirmək olar: şifahi səsvermə, atəşkəsin pozulması, bloklara qoşulmama, dinc yanaşı yaşama, öz müqəddəratını təyin etmə və s.[9, s. 56].

2.3. Diplomatik terminologiyanın zənginləşmə mənbələri : alınma və

yeni yaranan terminlər

Dilin lüğət tərkibi daim dəyişir. Müasir dünyada elm və texnologiyanın inkişafı buna çox kömək edir. Məhz buna görə də tərcümə ədəbiyyatının əsas həcmi elmi-texniki mətnlərin payına düşür. Belə mətnlərin fərqləndirici xüsusiyyəti materialın təqdimatının

ardıcılığı və dolğunluğu, fikrin ifadəsinin qısalığı və dəqiqliyidir. Bu, ilk növbədə, elmi-texniki mətnlərdə xüsusi sözlərin - terminlərin istifadəsi ilə əldə edilir. Dillərdə yaranan yeni sözlərin 90%-dən çoxu texnologiya dünyasındakı daimi dəyişikliklər nəticəsində dilin lüğətinin ən mobil və axıncı hissəsi olan terminlərdir.

Alınma və kalka hadisələrinin əsas səbəblərini başa düşmək üçün iki mədəniyyətin, bizim vəziyyətimizdə dünyaların qarşılıqlı əlaqəsinin müasir şərtlərini nəzərə almaq lazımdır.

S. Sadıqova hesab edir ki, lüğət sistemini zənginləşdirməyin iki əsas yolu var:

1. alınmaların hesabına;
2. daxili resursların köməyi ilə.

Alman və ingilis dillərində isə lüğəti zənginləşdirməyin iki əsas yolu var:

- 1) daxili resursların köməyi ilə
- 2) bütün növ borcların köməyi ilə.

Elmi-texniki terminologiya üçün xarakterik olan bu üsullardan ən çox yayılanlarına diqqət yetirəcəyik.

Borclanma termininin qeyri-müəyyənliyi ondadır ki, o, həm hərəkəti, həm də bu hərəkətin nəticəsini əks etdirir. Beləliklə, borcalma sözünün birinci mənası donor dil tərəfindən varis dilə köçürülmüş linqvistik vahidlərdən istifadənin ümumi tətbiqi prosesidir. İkinci məna dillərin qarşılıqlı əlaqəsi prosesi nəticəsində yeni yaranmış dil vahidinə birbaşa müraciət edir. Bununla belə, bütün dilçilər bunun dillərin qarşılıqlı təsirinin (dil müdaxiləsinin) nəticəsi olması ilə razılaşırlar, bunu daha çox bir dil tərəfindən başqa bir dilin vahidlərindən istifadənin nəticəsi kimi görürlər. Buna istinad edərək borcalma linqvistik qarşılıqlı əlaqənin bir çox növlərindən yalnız biridir. Bu anlayışlar arasındakı fərq ondan irəli gəlir ki, xarici vahidlər alıcı dil tərəfindən istifadə edildikdə, bu vahidlər assimilyasiyaya məruz qalır və müdaxilə hadisəsi yeni vahidlərin meydana gəlməsi ilə alıcı dilin sistemində dəyişiklik deməkdir. Deməli, əgər varis dilin

müdaxiləsindən danışmaq olarsa, leksik səviyyədə deyil, yalnız morfoloji və fonetik səviyyədə mümkündür.

Beləliklə, borclanma anlayışında heç bir kardinal ziddiyyət yoxdur, bütün dilçilər bunun eyni zamanda həm proses, həm də nəticə olduğu fikrini bölüşürlər. O.S. Axmanova tərəfindən tərtib edilmiş 1966-cı ildə Moskvada nəşr olunmuş dilçilik terminləri lüğətində verilən tərif bunun təsdiqidir, terminin müasir şərhindən köklü şəkildə fərqlənir.

Xarici və daxili borclanma problemini tədqiq edən E.Haugen borclanmaların struktur differensiasiyası baxımından bilavasitə borcalma və tam morfoloji əvəzetmə ilə yanaşı hibrid formasiyalar olan qismən morfoloji əvəzetmə hallarını fərqləndirir:

- Sözlər mənbə dildə tam prototipə uyğun hər hansı morfoloji əvəzləmə göstərməyin (borclar);
- tam morfoloji əvəzetmə ilə sözlər (izləmə kağızı);
- qismən morfoloji əvəzlənməli, qismən yad dil elementlərindən ibarət sözlər, hibrid birləşmələr [23, s. 350].

Termin formalaşmasının təsnifatına görə, ingilis və alman dillərində terminoloji tərkibin ən intensiv zənginləşdirmə yolu affiksasiya hesabına baş verir.

Affiks (lat. affixus - əlavə) qrammatik məna daşıyan morfemdir. Bu, sözün kökdən başqa bütün əhəmiyyətli hissələri üçün ümumi addır. Onlar sözdən kənar dillərdə mövcud deyil, kökü müşayiət edərək söz əmələgəlməsinə və fleksiyaya xidmət edir. Kökə nisbətən mövqedən asılı olaraq söz əmələgəlməsi postfikslər, interfikslər və konfikslərdən istifadə etməklə fərqlənir:

- postfikslər (lat. postfixum - sonra əlavə olunur) - kökdən sonra gələn morfemlər;
- interfikslər (lat. interfixus - birləşən) - özünəməxsus mənası olmayan, lakin mürəkkəb sözlərdə kökləri birləşdirməyə xidmət edən xidmət morfemləri;

- konfikslər (lat. confixum - bərkidilmiş) - alman dilində ikinci iştirakçının əmələ gəlməsi üçün xarakterik olan, kökün ətrafını əhatə edən, həmişə birlikdə hərəkət edən prefiksin postfikslə birləşmələri olunmayan, həddindən artıq gərginlik .

Tədqiqatlar təsdiq edir ki, diplomatik terminologiyanın zənginləşdirməyin ən fəal yollarından biri alınma terminlərin istifadə olunmasıdır. Alınma terminlər diplomatiyaya dair terminologiyanın formalaşması və inkişaf tarixini əks etdirir. Nəzərdən keçirilən alınma terminlərdən istifadənin təhlilinə diqqət yetirsək görürük ki, müasir terminoloji tədqiqatlar üçün mövcud olan elm və texnologiyanın funksional dillərinin terminoloji fondunun beynəlmilləşməsi istiqamətində tendensiyanın bu terminologiyada təzahürünü göstərir. Terminlərin semantikasının şəffaflığına, xüsusi beynəlxalq anlayışları ifadə etmə imkanlarına görə müsbət hadisə kimi qiymətləndirilə bilər. Latın morfemləri məhsuldar termin əmələgətirmə funksiyası yerinə yetirən və öz beynəlmilləl mənalərini saxlayan məhsuldar terminlər diplomatiyanın dilində geniş şəkildə işlənir. Termin əmələgəlməsinin ümumi yolu həm də borclanmadır. Leksik vahidin bir təbii dildən digər təbii dilə köçürülməsi universal dil hadisəsidir. Borc almaq yeni fenomen və proseslərin irəli sürülməsi ehtiyacıdır. İki növü var:

1. dillərarası borclanma;
2. sistemlərarası borclanma.

Terminlərin dillərarası borclanması bir təbii dilin linqvistik substratına əsaslanan terminin digər təbii dilin linqvistik substratına əsaslanan terminlər toplusuna daxil edilməsidir. İ.G.Dobrodomov borc almağı “xarici dilin elementi (söz, morfem, sintaktik konstruksiya və s.)” kimi şərh edir. Həmçinin “bir dildən başqa dilə linqvistik təmaslar, inkişaf və bir dilin elementlərinin başqa dildən keçid prosesinin özü” adlandırır. Borc alarkən terminlər semantika, orfoqrafiya, morfologiya və fonetika ilə əlaqəli ola biləcək bir sıra dəyişikliklərə məruz qalır. Birbaşa borclanma və sistemlərarası borclanma birbirindən fərqli anlayışlardır. Birbaşa borc alma (faktiki borc alma) iki şəkildə baş verir:

1) həm sözün formasının, həm də məzmununun eyni vaxtda alınması (leksik borclanma), məsələn: müqavilə - müqavilə bağlayan tərəflərin qarşılıqlı öhdəlikləri ilə razılaşmadır;

2) sözün yalnız dildə yeni məzmun alan maddi formasını götürməkdir.

Sistemlərarası borc alma isə müxtəlif sahələrin ikisində, üçündə və dah çox işlənən terminlərdir.

Elmi ədəbiyyatda deyildiyi kimi, “adətən, əcnəbi alınma sozlərinin tədqiqi bu və ya digər dildə həmin dillərə başqa dillərdən keçmiş sözlər kimi qəbul edilir, lakin bu bir kisədən başqa bir kisəyə boşaldılan taxılı xatırladan sadə və mexaniki proses deyildir, bu, son dərəcə mürəkkəb bir hadisədir və sadəcə bir modelin digər bir modelə eyniləşdirilməsi deyildir, bu, eyni zamanda sözün bir dildə mövcud olan sozlər sırasına sinonimin və semantik sistemə daxil olmasıdır, həmin dilin fonoloji sisteminə müvafiq olaraq səs qabığının qanunauyğun dəyişilməsi və bu dilin qrammatik formaları üçün xarakterik olan yeni keyfiyyət qazanmasıdır”. [11, s. 89].

Alınma diplomatik terminləri mənşə cəhətdən latın, ingilis, fransız, yunan, ispan, italyan və s. ola bilər. Latın mənşəli diplomatik terminlər çoxluq təşkil edir. İspan mənşəli terminlərin sayı isə çox azdır. Fransız dilindən götürülmüş terminlər XVII əsrin sonu və XVIII əsrin əvvəllərində fransız dilinin təsiri ilə Avropada və daha sonra dünyanın digər ölkələrində yayıldı. Fransız dili XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərindən dünyanın nüfuzlu dili idi. Bəzən fransız dilini diplomatiya dili də adlandırırlar. [11, s. 63]. Amma bəzi diplomatik terminlər əslən rus dilindədir, bəziləri isə alınmadır. Birincilər arasında qərbi slavyan, şərq slavyan və əsasən rus dilində olan sözlər var. Birinciyə misal olaraq: müharibə, sərhəd, sülh, general, səfir, qanun və s, ikinciyə: əcnəbi, mandat, barışıq, səfirlik, sərhəd, müşavir, konqres və s., üçüncüyə: müqavilə, müttəfiq, maddə və s. göstərə bilərik

1) Latın mənşəli terminlər: açıq vərəq (lat. *laisser - passer* - buraxılma, gəlməyə, getməyə görə icazə), ad hoc (lat. Hazırkı hal üçün, müəyyən məqsəd üçün, məxsusi), ad

referendum (lat. - son qəraradək), akkreditə etmək (lat. accredere - etibar etmək), beynəlxalq konvensiyalar (lat. conventio-saziş), bəyanat (lat. declaro-elan edirəm) və s.

2) Fransız mənşəli: aqreman (fr. agrzer - təqdir etmək), demarş (fr. demarche - çıxış), denonsasiya (fr. denorcer - elan etmək, ləğv etmək), depozitari (fr. depositare - mühafizə üçün verilən şey), kombatantlar (fr. Combattant, əsgər-döyüşçü), duayen (fr. doyen - dekan, başçı, birinci), federasiya (fr. Federation, lat. foederatio – birləşmə, ittifaq), preambula (fr. Preambula – müqəddimə) və s.

3) Yunan mənşəli: diaspora (yun. diaspora - dağılmaq, səpələnmək), pentaqon (yun. Pentagonon - beşbucaq), apatridlər (yun. Apatris - vətəni olmayan), demokratiya (yun. Demokratiya, hərfən xalq hakimiyyəti, demos - xalq və kratos - hakimiyyət), monarxiya (yun. Monarchiya - təkhakimiyyətlik).

4) İspan mənşəli: embarqo (isp. Embarqo –qadağan) və s.

5) İngilis mənşəli: kapitulyasiya (ing. Döyüşən tərəflərdən birinin müqavimətinin dayandırılması və silahlı qüvvələrin təslim olması), forin offis (ing. Foreign Offise hərfən - xarici təsisat), kommyunike (ing. Beynəlxalq danışıqların gedişi və nəticəsi haqqında rəsmi məlumat; “birgə kommunike” – “birgə məlumat”), kondominium (ing. Həmsahiblik, iki və daha çox dövlət tərəfindən eyni bir ərazidə ali hakimiyyətin həyata keçirilməsi), [44, s.12].

6) İtalyan mənşəli: kontrobanda (it. Kontra - əks, bando - hökumət fərmanı), memorandum (it. - diplomatik sənədin növü), naturalizasiya (it. Naturalizasio, vətəndaşlığı qəbul etmə) və s.

7)Alman mənşəli - kansler (al. kanzier - mirzə), paritet (al. paritat - bərabərlik, bərabər münasibətlər, uyğunluq).

Alınma üsul vasitəsilə formalaşan diplomatik terminlərin əksəriyyəti beynəmləl səciyyə daşıyır. Diqqət yetirsək görərik ki, latın mənşəli terminlər digər dillərə nisbətən üstünlük təşkil edir. Çox az rast gəlinən terminlər isə ispan mənşəlidir.

e) Terminin tərcüməsi ekvivalentindən istifadə etməklə hər zaman mümkün olmur və belə vəziyyətlərdə digər üsullara müraciət etmək lazım gəlir. Bu üsul kalkaetmə üsuludur. Bu üsul dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biridir. Kalka (fransız dilində calque “surət”) dilçilikdə tmüvafiq dil vahidinin hərfi tərcüməsi ilə müxtəlif dillərdən olan sözləri, ifadələri, götürməkdir. Elmə Çarles Balli tərəfindən gətirilmişdir. O.S. Axmanova kalka üsulunu dil vahidinin, onun hissələrinin və ya nitq fiqurunun hərfi tərcüməsi vasitəsilə borclanma kimi təsvir edir. Gündəlik həyata və elmə daxil olan alınma sözlərin sayının kəskin artmasına reaksiya olaraq ortaya çıxmışdır. Kalka - leksik vahidin tərkib hissələrini - morfemləri və ya sözləri (sabit frazeolji birləşmələr olduqda) hədəf dildəki leksik qarşılıqları ilə əvəz edərək tərcümə etmək üsuludur. Deməli, söz əmələgətirən kalka donor dilin vahidlərinin morfemik quruluşunu ana dili vasitəsi ilə tam və ya qismən təkrar edən, semantik cəhətdən də morfemlərlə üst-üstə düşən yeni yaradılmış dil vahididir. Bəzi dillərdə (məsələn, İslandiya və Çin) kalka lüğət fondunu zənginləşdirməyin praktiki olaraq yeganə yoludur. Kalka öz dilinin morfemlərindən düzəldiyi üçün adətən alınma söz kimi hiss olunmur. Buna görə də, bu cür sözlərin əsl mənşəyi onu ilk dəfə tanıyan bir insan üçün çox vaxt anlaşılmaz olur. Kalka üsulu sadə mexaniki əməliyyat sayıla bilməz. Çünki, tərcümədən istifadə olunduğu üçün müxtəlif dəyişikliklər çox zaman tələb edir. T.A.Kazakova kalka zamanı hal formalarının, sözlərin sayının, söz sırasının, morfoloji və ya sintaktik vəziyyətni dəyişməsinə və s qeyd edir[30, s. 35].

Kalka üsulunda əsas rol sözlərin quruluşunun üzərinə düşür. Müxtəlif sistemli dillərdə sözlər digər bir dildəki sözün quruluşu kimi formalaşır. Kalkaetmə üsulu ilə digər dillərdən süni şəkildə tərcümə nəticəsində terminlər yaranır və bu terminlər əvvəl dildə mövcud olmamış yeni mənə kəsb edir. Xüsusilə vurğulamalıyıq ki, kalka birmənalı olaraq terminin hərfbəhərf tərcümə üsuludur. Lakin dilçilikdə bununla bağlı olaraq ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Bəzi dilçilər alınma, bəziləri isə tərcümə hesab edirlər. Alınma olduğunu qeyd edən dilçilər: X.H.Ataev, Ş.R.Abiyeva, S.Balli və s. A.Reformatski

kalkanın hissə-hissə tərcümə olunduğunu qeyd edir[30, s.51]. Məsələn, İ.V. Arnold dil vahidlərinin semantik, fonetik və sintaktik səviyyələrdəki yenilik aspektinə görə borclanmaları təsnif edərək, çeşid kimi sonuncu kalkanı göstərir. N.M. Şanski, L.P. Efremov, N.S. Arapova kimi tanınmış dilçi alimlər də var ki, onların hamısı kalkanı yeni vahidlər yaratmaq və ya yeni mənaların yaranması üçün alınma olmadığını göstərir.

Kalka prosesində kök morfemin tərcüməsi mütləq baş verir, sözdüzəldici şəkilçinin seçilməsi alıcı dilin “törəmə-təşviqat vahidlərinin” uyğunluğundan asılıdır. L.P.Efremovun qeyd etdiyi kimi, kalka “əgər tam ekvivalent deyilsə, o zaman bir çox cəhətdən kalka obyektinin tərkib hissəsi olan affiksə törəmə-təşviqat vahidi kimi uyğun gəlir” [22, s. 47].

Alim, linqvist V.V.Eliseeva dildə yeni vahidlərin əmələ gəlməsinin başqa bir yolunu ikinci dərəcəli nominasiyanı qeyd edir. Lakin bu fenomenin qəbuledici dildə vahidlərin mənalarına yenidən baxılmasını nəzərdə tutduğuna görə onu borclanma kimi təsnif etməyən kalka ilə bağlı ənənəvi yanaşmaya riayət edir. Arqument əsaslıdır, amma bunun semantik kalka deyil, ikinci dərəcəli nominasiya olduğunu necə dəqiq müəyyən etmək olar? Həll yolu kimi yaranan yeni semantik səviyyənin nəzərdən keçirilməsi təklif olunur.

Digər dilçilər isə dilin daxili lüğət fondu əsasında formalaşdığını hesab edirlər. Müstəqillik illərində, xüsusilə son dövrlərdə ictimai - siyasi leksikanın kəmiyyətə artımı kalkaetmənin müxtəlif formalarının meydana gəlməsinə səbəb olur. Belə formalar tam və yarımqıq kalkadır. Bu üsulda digər dilin leksik materialı yeni terminin yaradılmasında yalnız prototip kimi çıxış edir. Burada xarici sözün mənə quruluşu sözü təşkil edən hissələrin quruluşu alınır, söz maddi və səs kompleksi cəhətdən doğma dilin ona uyğun gələn vasitələri ilə daxili sözyaratma qaydaları ilə ifadə olunur. Kalka sərbəst tərcümədən ona görə fərqlənir ki, burada dəqiq və hərfi tərcümə baş rolda dayanır. Amma bu dəqiqlik mütləq deyildir. Çünki bu dəqiqlikdən kənara çıxılır. Məsələn, kalka üsulundan istifadə zamanı birinci hissə, əsasən, mənbə dildəki kimi saxlanılır. Gizli diplomatiya=Gizli

diplomasi(turkiyə türkcəsi)=secret diplomacy(ingilis dilində)=секретный дипломатия(rus dilində).

Dilimizdə olan diplomatik terminlər kalka zamanı qismən dəyişikliklərə uğrayır. Məsələn, contract – kontrakt (iki və ya daha çox tərəfin müəyyən öhdəliklər götürdüyü yazılı və ya şifahi formada olan saziş). Həmçinin I və II tərəfi tərcümə yolu ilə kalkalaşan terminlərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, gold standard – qızıl standart. Bəzən isə bir sözdən ibarət olan terminlər kalkalaşır. büyükelçi - ambassador – səfir, abluka – blockade – blokada, dayanışma – solidarity – həmrəylik

N.Xudiyev kalkanı 2 qrupa bölür. Əsasını məcazi və normativ mənə təşkil edən terminlər.

Qeyd etmək olar ki, kalka üçün istifadə edilən terminlərin tərcüməsi çox təsirli bir texnikadır. Çox vaxt iki və ya daha çox komponentdən ibarət söz və ifadələr tərcümə mətnində ən çox rast gəlinir. Aydınır ki, xalis formada kalkaya bütün hallarda rast gəlinmir və tez-tez müxtəlif əlavələrlə birləşdirilir. Tərcümə müxtəlif qrammatik (nitq hissələrinin dəyişdirilməsi, sözlərin dəyişdirilməsi, ifadəsinə daxil olan və yerləşdirmə) və leksik və tərcümənin leksik-semantik üsulları (transliterasiya, konkretləşdirmə, ümumiləşdirmə) formalaşa bilər .

Dilçilər kalkanın aşağıdakı növlərini ayırd edirlər :

- söz yaratmaq üçün kalka- alınma sözün bir dildən digər dilə morfemik tərcüməsi ilə əldə edilən sözlərdir.
- semantik kalka- alınma terminin təsiri nəticəsində yeni, məcazi mənə almış sözlərdir .
- frazeoloji kalka - idiomatik ifadələrin hərfi tərcüməsi ilə yaranır. Donor dildən leksemlərlə tərcümə edilmiş, yeni yaradılmış frazeoloji vahiddir.
- Yarım kalka -mürəkkəb sözlərin qismən izlənməsidir.
- Yanlış kalka- termini alınma sözün yanlış şərh edilmiş morfoloji və semantik quruluşu nəticəsində borclanmalara tətbiq olunur.

Keçmiş SSRİ zamanında kalka üsulundan geniş şəkildə istifadə olunurdu. Demək olar ki, bu da o dövrün tələblərindən irəli gəlirdi. Amma günümüzdə xarici dövlətlər ilə beynəlxalq və siyasi müstəvidə baş verən əlaqələr terminləri ilkin variantında müasir dilçiliyimizə daxil edir. Buna görə də bu üsuldan istifadə zamanla aradan götürülür.

f)M. Qasımovun fikrincə, abreviatura üsulu ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır. Bu üsul terminologiya sahəsində sinonimliyin aradan qaldırılması üçün də əhəmiyyətlidir. [29, s.140]

Abreviatura - (italyanca abbreviatura - abbreviatura, latınca abbrevio - qısaltmaq),
1) dilçilikdə - ilkin ifadənin kəsilmiş sözlərindən və ya kəsilmiş hissələrindən ibarət formasıdır. Qədim əlyazmalarda və kitablarda morfoloji mənə daşıyan sözün və ya söz qrupunun qısaldılmış yazılışdır. Müasir dilçilikdə isə hər hansı qısaldılmış sözdür. Abreviaturaların sayında artım müşahidə olunur ki, bu da dil resurslarına qənaət etmək və dili sadələşdirmək meyindən xəbər verir. XX əsrdə əsas Avropa dillərində orijinal strukturlardan (ibarələrdən və ya əlavələrdən) daha qısa sinonim nominasiyalar yaratmağa yönəlmiş söz əmələgəlməsinin xüsusi yolu kimi abreviaturaların formalaşması geniş vüsət almışdır. Rus dilində abreviatura xüsusilə 1917-ci il Oktyabr İnqilabından sonra fəallaşmışdır. Söz əmələgəlməsinin xüsusi yolu kimi, daha qısa (orijinal ilə müqayisədə) adlar yaratmağa yönəlmiş əsas Avropa dillərində XX əsrdə, rus dilində isə xüsusən XX-XXI əsrlərdə geniş yayılmışdır. Rus dilində abreviaturanın aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. Başlanğıc abreviatur aşağıdakılara bölünür:
 - sözlərin ilk hərflərinin adlarından ibarət əlifba;
 - ifadənin sözlərinin ilkin səslərindən və ya hissələrinin ilkin səslərindən ibarət;
 - ilkin hərflərin adlarından və sözlərin ilk səslərindən ibarət alfa-səs
2. sözlərin başlanğıc hissələrindən ibarət hecalar

3. ilkin hissədən və sözlərin başlanğıc səslərindən ibarət qarışıq tip (ilkin heca)
4. Sözü başlanğıc hissəsindən və bütöv sözündən ibarət olan abreviatura
5. Sözü başlanğıc hissəsindən və ismin dolayı hal formasından ibarət abreviatura
6. Birinci sözü əvvəlinin ikinci sözü əvvəli və sonu ilə birləşməsindən ibarət olan abreviatura.

Müxtəlif dillərdə abreviaturanın növləri yalnız qismən üst-üstə düşür. Beləliklə, alman dilində səs və heca abreviaturası demək olar ki, tamamilə yoxdur. İxtisarların söz əmələ gəlməsinin termin yaratma üsullarının xüsusi yolu kimi formalaşdırılması hazırda istənilən dildə yüksək keyfiyyətin təmin edilməsi ilə bağlı xüsusi tədbirlərdəndir. Oxu və yazı proseslərini asanlaşdırmağa xidmət edir. İxtisarlar dil iqtisadiyyatına töhfə verir, danışan hər hansı təsir üçün minimum linqvistik ifadə formalarından istifadə etməyə çalışır. A.Y.Kutkina abreviatura prosesini əsl sözü komponentlərinin xətti kəsilməsindən və onun qısaldılmış variantının meydana çıxmasını səbəb çıxarır. [24, s. 3]. Abreviatura fenomeninin tədqiqi A.V. Alekseyev , Q.Belman, A.Y.Kutkina , K.V. Manerova kimi bir çox alman və rus dilçilərinin əsərlərinin mövzularıdır. Bununla belə, K.V.Manerovanın qeyd etdiyi kimi, "ixtisarların əsas linqvistik göstəricilərinin başa düşülməsində hələ də ümumilik yoxdur, qısaldılmış sözlər açıq şəkildə həyata keçirilmək üçün hələ də vahid terminologiya hazırlanmamışdır". A.V.Alekseyev bütün qısaldılmış leksemləri abreviatura sayır.

İxtisarların iki növünü ayırd etmək olar: müəllif və ümumi qəbul olunmuş. Müəllif ixtisarları yalnız verilmiş mətn daxilində fəaliyyət göstərir, mətndə izah edilir və ya bu mətn üçün ayrıca abreviatura siyahısı kimi təqdim olunur. Ümumi abreviaturalar rəsmi arayış kitablarında qeyd olunur və dilin leksik sisteminin bir hissəsidir.

Bir sözdən ibarət terminlərin və çoxkomponentli termin-ibarələrin ixtisarla işlədilməsi asan tələffüz olunan, oxunan və başa düşülən ixtisarların yaranmasına gətirib çıxaran tendensiyanın nəticəsidir. İxtisarlar çox vaxt terminlərin özündən daha çox

istifadə olunur. İxtisarlarda sayının artması daha sürətli və daha konsentrasiyalı ünsiyyət ehtiyacı ilə əlaqədardır.

Qısaltılmış terminlər müəyyən qaydalara uyğun qurulur. Onlardan bəzilərini sadalayaq:

1) əlifba - terminoloji ifadəni meydana gətirən sözlərin ilk hərflərinin abbreviaturaları (abbreviaturanın ilkin növü) . Bəzi hallarda yalnız birinci element hərf azaldılmasına məruz qalır, bu, verilmiş hərfin əlifba adı kimi tələffüz olunur. İxtisarlarda qrafik formasına görə müəyyən bir hərf üçün atributiv rolun təyin olunduğu hərf terminlərini əhatə edir. İlkin ifadəyə daxil olan sözlərin ilk hərflərinin və ya səslərinin adından düzələn və oxunarkən tam formada deyil, ixtisarla tələffüz olunur. İlkin abbreviaturalar arasında:

a. əlifba - onlar ilkin ifadənin hər bir sözündən ilkin hərfin əlifba adlarını götürməklə düzəldilir;

b. alfa-səs - onlar ilkin ifadənin bəzi sözlərindən ilkin hərfin əlifba adlarını, digərlərindən isə ilkin səsi götürərək düzəldilir;

c. hərfi ixtisarlarda - onlar ilkin ifadənin hər sözündən ilkin səsi götürməklə əmələ gəlir.

2) heca ixtisarlarda - terminoloji ifadəni əmələ gətirən sözlərin ilkin hecalarının abbreviaturalarıdır. Onlar birlikdə yazılır və bir söz kimi oxunur.

Azərbaycan dilində diplomatik abreviaturaların 2 növü var: tam və yarımqıç formalı abreviaturalar.

1. Tam abreviatura – burada istifadə olunan terminlərdə yalnız sözlərin baş hərfləri işlənir. Məs: BƏT (Beynəlxalq Əmək Təşkilatı),

BDA (Beynəlxalq Diplomatiya Akademiyası),

AB (Avropa Birliyi),

BMAT (Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı),

ABT (Afrika Birliyi Təşkilatı),

ADK (Ali Diplomatiya Kolleci),

MTŞ (Milli Təhlükəsizlik Şurası) və s.

2.Yarımçıq formalı abreviaturlar- burada terminlərin müəyyən bir hissələri qısaldılır. Məs: dipkor (diplomantik korpus),

kordiplomatik (korpus diplomatik),

dippasport (diplomantik pasport) və s.

Beləliklə, abreviatura üsulu ilə yaradılmış diplomatik terminlər terminoloji sistemdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır. Bu üsul terminologiya sahəsində sinonimliyin aradan qaldırılması üçün də faydalıdır. Abreviatura söz əmələgəlməsinin “ən gənc” yolu kimi inkişafı onun daha böyük tənzimlənməsinə, nizamlılığına doğru gedir.

2.4. Qloballaşma və beynəlxalq münasibətlərin inkişafı internasional diplomatik terminlərin formalaşmasının mühüm dilxarici amil kimi

Müasir dünyada baş verən dəyişikliklər dövlətlər arasında münasibətlərdə də inkişaf və yenilik tələb edir. Bu gün daha çox inteqrasiya meyli var ki, bu da artan qloballaşma ilə bağlıdır . Hal-hazırda qloballaşma inamla planetar inkişafın əsas istiqamətinə çevrilir və biz hamımız insan həyatının və fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən bir növ sivil partlayışın bilavasitə iştirakçılarınıq. Qloballaşma dünya inkişafının hamı tərəfindən qəbul edilmiş hadisəsidir. Onun təzahürləri və nəticələri insan həyatının və fəaliyyətinin bütün sahələrinə təsir edir.

Qloballaşma bir-biri ilə əlaqəli dəyişiklikləri əhatə edən davamlı bir prosesdir. Qloballaşma bir termin olaraq 1980-ci illərdə ön plana çıxdığından, çoxları bu prosesi nisbətən yeni bir fenomen hesab etsə də qloballaşma minilliklər boyu baş verən prosesdir. Qloballaşma prosesinin kökləri tarixin dərinliklərinə gedib çıxır. Qloballaşmanın nəticəsi odur ki, insanlar həyatlarını buna uyğun formalaşdığını hiss edirlər. Ötən əsr

qloballaşmanın başlanğıc əsri kimi də müəyyən edilə bilər, ona görə də XXI əsrin qloballaşma perspektivlərini anlamaq üçün ötən əsri dərinləndirmək vacibdir. Qloballaşmanı XX əsrin fenomeni hesab edə bilərik. XXI əsrdə qloballaşma diplomatiyaya getdikcə artan təsir göstərirdi.

Qloballaşmanın mahiyyətini dərk etməyin açarını əsrlər boyu mövcud olduğumuz və inkişaf etdiyimiz ictimai quruluşun transformasiyasında axtarmaq lazımdır. Qloballaşma qlobal insan birliyinin formalaşması prosesidir.

Qloballaşma şəraitində beynəlxalq hüququn təkamülünün öyrənilməsinin aktuallığı son illərdə xeyli artmışdır. Bu, təkcə mediada geniş işıqlandırılan çağırışlarla (piratçılıq, beynəlxalq terrorizm) deyil, həm də yeni çağırışların və təhdidlərin yaranması ilə bağlıdır. Onların arasında ən kəskin təhlükə yaranan qlobal sistemin (o cümlədən qlobal maliyyə sisteminin) böhranıdır.

Dövrümüzün problemlərinin spesifikliyi, onların universal qlobal xarakteri onların həllinə yeni yanaşmalar tələb edir. Görünən odur ki, qloballaşma şəraitində qlobal sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi, o cümlədən beynəlxalq münaqişələrin həlli, kütləvi qırğın silahlarının yayılmaması, dünya iqtisadiyyatının fəaliyyətinin təmin edilməsi, təbəqələr arasında həyat səviyyəsi fərqi azaldılması məsələləri yoxsul ölkələr planetin əhalisi problemini həll etmək, bəşəriyyətin ümumi irsini qorumaq üçün dövlətlərin geniş və hərtərəfli əməkdaşlığını tələb edir. Bu, beynəlxalq səviyyədə qlobal proseslərin idarə edilməsinin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, hüquqi nizamın yaradılmasının əsas şərtidir.

Rus professoru İ.İ.Lukaşukun yekunlaşdırdığı kimi, qloballaşma milli sosial-iqtisadi formasiyaların vahid beynəlxalq iqtisadi və sosial strukturda birləşməsinə töhfə verən ümumdünya prosesidir. Bu o deməkdir ki, bir tərəfdən qloballaşmanın əsas komponenti siyasət, iqtisadiyyat, cəmiyyət, informasiya sferalarında gedən inteqrasiya proseslərində, digər tərəfdən isə qlobal problemlərin həlli ilə bağlıdır.

Qloballaşma şəraitində beynəlxalq hüquq və beynəlxalq münasibətlərin qarşılıqlı asılılığı milli və beynəlxalq aspektlərə malikdir. Milli aspektlər ölkələrin milli maraqlarını

müəyyən edir ki, bu da onları satış bazarlarına, enerji resurslarına çıxışa malik olmaq üçün beynəlxalq münasibətlərdə iştirak etməyə məcbur edir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, indiki reallıq elədir ki, nəinki heç bir ölkə beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısı deyilsə, öz milli maraqlarını müdafiə edə bilmir, hətta bu cür iştirak kifayət qədər səviyyədə olmasa belə, milli maraqlar qorunur. bu ölkənin hüquqları pozulur.

Beynəlxalq aspektin ifadəsi qlobal problemlərin transmilli xarakter daşdığını, bəşəriyyətin yaşaması problemlərinə təsir etdiyini başa düşməkdən ibarətdir, bu o deməkdir ki, onların təxirə salınmadan həll edilməsi lazımdır ki, bu da yalnız yaxın, əlaqələndirilmiş dövlətlərarası münasibətlərlə mümkündür. əməkdaşlıq

Deməli, vahid iqtisadi, informasiya və hüquqi məkanın yaradılmasına yönəlmiş qloballaşma diqqətlə tənzimlənməlidir və bu, yalnız universallığına görə nizamlanma üsullarının (ölkələr arasında əməkdaşlığın əlaqələndirilməsi, koordinasiya) beynəlxalq hüquqi çərçivədə mümkündür. Qarşılıqlı məqbul həllərin işlənilib hazırlanması məqsədilə mövqelərin) ən çox inteqrasiya proseslərinin mahiyyətinə uyğundur. Eyni zamanda, qloballaşma təkcə inteqrasiyanın tənzimləyicisi kimi beynəlxalq hüququn oynadığı rolun güclənməsi ilə müşayiət olunmur, həm də sonuncunu keyfiyyətcə dəyişir.

Qarışıq münasibətləri (ölkələr və qeyri-dövlət qurumları arasında) və qeyri-dövlət münasibətlərini özündə birləşdirən beynəlxalq münasibətlər sisteminin dərinləşməsi yeni beynəlxalq hüquqi şəxslərin: qeyri-hökumət təşkilatlarının, fiziki şəxslərin, transmilli korporasiyaların, inzibati-ərazi qurumları, beynəlxalq məhkəmə institutları. Bu səbəbdən beynəlxalq hüquq özünün müstəsna dövlətlərarası xarakterini itirmiş və transmilli hüquqa çevrilmişdir.

Qloballaşmadan və beynəlxalq münasibətlərdən danışarkən bununla bağlı istifadə olunan terminologiyaya aydınlıq gətirmək lazımdır.

İki anlayışı ayırmaq lazımdır – “birqütblülük” və “birtərəflilik”. Birincisi, beynəlxalq münasibətlərin arxitekturasına aiddir, (“ikiqütblülük” və “çoxqütblülük” ilə birlikdə) struktur üçlüyü, bir növ əsas yaradır. İkincisi, müəyyən bir dövlətin xarici

siyasətinin müəyyən vasitə və üsulları toplusunu xarakterizə edir, yəni. əlavə element. Coğrafiyadan götürülmüş "qütblülük" anlayışı, adətən, qarşılıqlı maraq və qarşılıqlı əməkdaşlıq nəzərə alınmadan, bir-birini iyrənc və qarşıdurma kimi qəbul edir. Bundan əlavə, bir sıra tədqiqatçılar təbiətdə yalnız iki qütbün mövcudluğuna işarə edir, bununla əlaqədar olaraq, bu terminin işlədilməsinin düzgün olmadığı və "polisentrizm" anlayışının istifadəsinə üstünlük verildiyi qənaətinə gəlinir.

Dünya ədəbiyyatında qloballaşmanın beynəlxalq münasibətlərə təsiri ilə əlaqədar aşağıdakı xarakterik meyllər qeyd olunur:

- müxtəlif formalarda olan dövlətlərarası sərhədlərin keçiriciliyinin obyektiv gücləndirilməsi;
- kapitalın, informasiyanın, xidmətlərin və insan resurslarının dövlətlərarası, transmilli axınının həcmnin və intensivliyinin kəskin artması;
- planetin bütün yerlərində vahid istehlak standartlarının kütləvi şəkildə yayılması;
- dünya iqtisadiyyatının və beynəlxalq münasibətlərin qeyri-dövlət tənzimləyicilərinin rolunun gücləndirilməsi;
- xarici və daxili siyasəti bir-birindən ayırmağın qeyri-mümkünlüyü;
- fərdin ictimailəşməsi, yəni harada olmasından asılı olmayaraq, onun qlobal informasiya proseslərində bilavasitə iştirakı imkanlarını kəskin şəkildə artıran vahid kommunikasiya məkanının formalaşması;
- dünyanı onun sivil mərkəzinin rəhbərliyi altında birləşdirmək üçün "işləyən" cərəyanların həm yaxşılığını, həm də qaçılmazlığını əsaslandırmaq üçün nəzərdə tutulmuş bir-biri ilə əlaqəli postulatlar toplusu kimi "qloballaşma ideologiyasının" meydana gəlməsi.

Deməli, qloballaşma cəmiyyətin və dövlətin bütün sahələrini dəyişir. Bu, ilk növbədə, keyfiyyətə yeni məzmun kəsb edən dövlət suverenliyinə aiddir. Bundan əlavə, qloballaşma dövründə beynəlxalq hüquq ölkələrin əməkdaşlığını müstəsna olaraq

əlaqələndirən qanundan sosial ədalət kimi prinsipə əsaslanan onların inkişafını təmin edən qanuna çevrilir. Qloballaşma mövcud dövlətlərustü orqanların səmərəliliyini və qəbul etdikləri qərarların effektivliyini artırmaq üçün müasirləşdirmə ehtiyacını israrla dikte edir.

Qloballaşma və beynəlxalq münasibətlərin inkişafı internasional diplomatik terminlərin formalaşmasına mühüm təsir edən amildir.

Mədəniyyət, qloballaşma və beynəlxalq münasibətləri dərk etmək təkcə hökumətlərin, insanların və bizneslərin deyil, bəşər övladının sağ qalması üçün də vacibdir.

Beynəlxalq terminologiya beynəlmilləliyi göstərir. İnsan təfəkkürünün və elminin inkişafı və lüğət qatıdır, müxtəlif dilləri bir araya gətirir. Terminologiyanın beynəlmilləşdirilməsinin məqsədi mütəxəssislərin ən dəqiq qarşılıqlı anlaşmasına nail olmaq, müxtəlif mədəniyyətlər və müxtəlif dillərin əlaqəsini təsvir etməkdir. Beynəlmilləçiliklərin fəaliyyətinin spesifikasiyi ümumi ədəbi dilin tərkibində terminoloji lüğətin “xüsusi yeri” ilə bağlıdır və funksiyanın terminlərinə təyin edilmiş xüsusi anlayışların nominasiyası ilə bağlıdır. N.S. Avilova, V.V.Akulenko, A.S.Barxudarov, V.P.Berkov, B.N.Qolovin, V.P.Danilenko, T.L.Kandelaki, K. A.Kapanadze, L.L.Kutina, D.S.Lotte, K.V.Yemanov və başqaları beynəlmilləçiliklərin öyrənilməsinə diqqət etmişlər.

Beynəlmilləl terminlərin əsas xüsusiyyəti mənbə dilin qrammatik qayda-qanunlarını, morfoloji və fonetik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayırlar. Bəzən bu dilimizdə iltisəqiliyin pozulmasına səbəb olur.

Qeyd etmək istərdim ki, alınma və beynəlmilləl terminlər bir-birindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Lakin dilçilikdə bu iki termini oxşar hesab edirlər. Yəqin ki, bu anlayışlara məxsus terminlər müxtəlif sistemli dillərdən bizə keçir. Beynəlmilləl terminlərə nisbətən alınma sözlər çoxluq təşkil edir. Alınma terminlərə həm də beynəlmilləl sözlər daxildir. S.M Xəlilova alınmaları beynəlmilləl sözlərdən fərqləndirərək

yazır: “Alınma sözlər dedikdə mənbə dildən əlavə (əsasən) başqa sistemli bir dildə işlənən vahidlər nəzərdə tutulur. Termin və ya söz yayılma dövrünün ilkin mərhələsində ən azı bir dilə keçdikdə alınma sayılır”. [4 ,141]

Alınma və beynəlmiləl sözlərin dilimizə daxil olma səbəblərində biri dilin öz daxili bazasının zəifliyi və anlayışın adını bildirən sözün yetərli olmamasıdır. Məsələn, münaqişə sözünü dava sözü ilə əvəz etsəm uğursuz nəticə olar.

Beynəlmiləl terminlərin yaradılmasında deformativ elementlərin təsiri danılmazdır. Bu elementlərdən -an, -bi, -re və s. göstərə bilərik. Beynəlmiləl terminlərə monarxiya, ratifikasiya, bəyannamə, attaşe, emissar, demarş, anneksiya, aqreman, brifinq, binatrid, demarş, embarqo, de-fakto, de-yure və s. sözlərini göstərə bilərik

NƏTİCƏ

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, diplomatik terminologiya uzun müddətdir ki, inkişaf edir və ciddi terminoloji sistemə çevrilib. Elm və texnologiyanın inkişaf tempi nəhəngdir: daim yeni anlayışlar kəşf edilir, yeni mürəkkəb sistemlər və qurğular yaradılır, onların təyin edilməsi üçün dildə getdikcə daha çox yeni terminlər yaranır. Terminoloji sistemin formalaşması həm dilin daxili resursları hesabına, həm də başqa dillərdən almaqla baş verir. Bu, dilə inkişaf etmək imkanı verir, terminologiyayı beynəlxalq edir və bu da öz növbəsində alim və mütəxəssislərin bir-birini daha yaxşı başa düşməsinə şərait yaradır.

1. Diplomatik terminlər Azərbaycan diplomatiyasının zəngin tarixini və ana dilimizin qrammatik, leksik-semantik, fonetik normalarını özündə əks etdirir.

2. Müxtəlif sistemli dillərdə diplomatik terminologiya sisteminin yaranması və formalaşdırılması, tarixi inkişafın təhlili, zənginləşmə mənbələri, əmələgəlmə üsullarına geniş şəkildə yer verilmişdir. Bu dillərdə elmi terminlərin semantikasi ətraflı təhlil edilir və bunun əsasında müxtəlif sistemli dillərin termin vahidlərinin, diplomatik terminlərin alınma və törəmə yollarının daha geniş başa düşülməsi üçün leksik-semantik qruplaşdırımlar edilir.

3. Diplomatiyanın leksik və terminoloji komponentinin nəzəri əsaslarının ümumi təhlili və tədqiqi zamanı terminlər sistemləşdirilmiş, əsasları müəyyən edilmişdir. Tədqiq olunan dillərdə diplomatik terminologiyanın praktikada istifadəsində qanunauyğunluqlar və daxili halları aşkarlanıb.

4. Diplomatik terminlərin yaranmasında istifadə olunan üsullar Azərbaycan dilinin diplomatiya arenasına aktiv dil vahidlərinin daxil edilməsində, lüğət fondunun zənginləşməsində rol əvəzsizdir. Həmçinin beynəlxalq aləmdən beynəmiləl terminlərin alınmasına, mürəkkəb quruluşlu söz-termin, mürəkkəb adların meydana gəlməsində də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

5. Bu nəticəyə gəlmək olar ki, abreviatura üsulu ilə yaradılmış diplomatik terminlər terminoloji sistemdə dil resurslarına qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır. Həmçinin dili sadələşdirmək meylindən xəbər verir. Bu üsul terminologiya sahəsində sinonimliyın aradan qaldırılması üçün faydalıdır.

6. Terminlərin öyrənilməsi üçün çox geniş üsullara və metodoloji bazaya malik olmasına baxmayaraq diplomatik terminologiya lazımi səviyyədə öyrənilməmişdir. Çoxlu sayda əsərlərə, müxtəlif mövzulara və tədqiqat işlərinə baxmayaraq, bir sıra problemlər hələ də həllini tapmamış qalmaqdadır.

7. Müşahidələr bizə imkan verir ki, nəzərdən keçirdiyimiz terminoloji sistemin inkişafında bir neçə prioritet tendensiya, daha dəqiq desək, lüğətin beynəlmiləlləşməsi tendensiyası, alınma proseslərinin intensivləşməsi meyli, dil vasitələrinə qənaət, sinonimliyə meyl proseslərini nəzərdən keçirək.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

A. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Abbasbəyli A. Cəfərov V. Qafarov Z. “Diplomatiya terminləri lüğəti” Bakı, “Qismət” nəşriyyatı, 2000.
2. Cəfərov V.B. Diplomatik yazışma. Bakı, Elm, 1997
3. “Diplomatiya: ensiklopedik lüğət” «Diplomat» nəşriyyatı. BAKI – 2005
4. Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. “Maarif”, Bakı, 1991
5. Qasımova X. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri.(Nam. diss.), Bakı, 2007
6. Qasimov İkrəm. Müasir Azərbaycan dilində terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000.
7. Məmmədov Adış. Diplomatik lüğət. Bakı: “Qapp – poliqraf”, 2001, 336 s.
8. Məmmədov M. B. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığının bəzi üsulları. Bakı: 1988, s. 16-17.
9. Rüstəmov C.R. Müasir türk və Azərbaycan dillərində diplomatik terminlərin struktur-semantik təhlili. (Nam. diss.), Bakı, 2006
10. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası, Bakı: Elm, 2011, 380 s.
11. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002
12. Şükürova T. “Azərbaycan və Özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri”. Bakı, “Nurlan”, 2010.
13. Təranə Çərkəz qızı Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, «Nurlan» -201 s.

B. RUS DİLİNDƏ

14. Аксютенкова Л.Г. Деривация как фактор эволюции терминосистемы (на материале терминологии «Рыночная экономика»): Дис. канд. филол. наук. - Краснодар. 2002. - 200 с.
15. Арнольд И.В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика его исследования. - М.: Просвещение, 1966.-192 с.

16. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику. М.: Эдиториал УРСС, 2001. 360 с.
17. Чамшедов П.Ч-. Розй Толиб. Фарханги англией-точикй. -Душанбе, Пайванд, 2005. - 1202 с.
18. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977.
19. Даниленко В.П. Терминологизация разных частей речи термины-глаголы Проблемы языка науки и техники. -М. : Наука, 1970, -с. 86-89.
20. Даниленко В. П. Введение в языкознание: курс лекций. Изд-е 2-е, стер. М.: Флинта; Наука, 2015. 288 с.
21. Дипломатический словарь. т.І, М., 1971, с. 477.
22. Ефремов Л. П. Основы теории лексического калькирования. - Алма-Ата: Изд-во КазГУ, 1974.
23. Хауген Э. Языковой контекст // Новое в лингвистике. - М.: Прогресс, 1972. - С. 344-388
24. Куткина А. Ю. Аббревиация в русской и немецкой политической терминологии как проблема перевода: автореф. дисс. ... к. филол. н. М., 2011. 19 с.
25. Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. М.:Издательство литературы на иностранных языках,1958. 462 с.
26. Городилов В.В. Межъязыковое описание семантической структуры терминосистемы: Учебно-методическое пособие. — Калинин: Облагропром, Калининский СХИ, 1989.
27. Лейчик В. М. Предмет, методы и структура терминоведения: дисс. ... д. филол. н. М.: ИЯ АН СССР, 1989. 396 с.
28. Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура. Изд-е 4-е. М.: Либроком, 2009. 256 с.
29. Петрушевский И.П. Внутренняя политика Ахмеда Ак-Коюнлу // Известия АН ССР,Баку;1942 №2,
30. Реформатский А. А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. М.: Изд-во АН СССР, 1961. С. 46-54
31. Реформатский А.А. Мысли о термине // Современные процессы русской терминологии. - М., 1986. - С. 163 - 198.
32. Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. - М.: Наука, 1981.- 275 с.
33. Русско-английский дипломатический словарь / под рук. К.В. Журавченко. - 3-е: изд., перераб. и доп. -М.: Рус. Яз.-медиа, 2006. - 757 с.

34. Русско-таджикский словарь, /под ред. М.С. Асимова. -М.: Русский язык. 1985.-1280 с.
35. Сорокалетоз В.П. О семантическом способе образования терминов //Теория и методы семантических исследований//. - Л., 1979. - С. 100-116.
36. Суперанская А. В. Общая терминология. Вопросы теории. - М.: Наука, 1989.-246 с.
37. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - Л., 1974. -С. 313-318.
38. Шевнин А.Б. Официально-деловой стиль. Матрица переводческих проблем: учеб. пособие. - Екатеринбург, 2010. - 310 с.
39. Татаринов В.А. Терминоведение. — М., 1994.
40. Виноградов В. В., Русский язык: грамматическое учение о слове. 2 изд. – М-Л.: , 1972

C. İNGİLİS DİLİNDƏ

41. Cristal D. English as a global language, Cambridge University Press. 1997.-228 p.
42. Cat ford C. Linguistic theory of translation / C. Catford. - Oxford, 1965. -369
43. Flood W. E. Scientific words. Their structure and meaning / W. E. Flood. - London, 1960. - 220 p.
44. Garden G. Traife complet de diplomatic. P., 1932.
45. Gardin M. Les grandes banques de terminologie se concertent / M.Салт // L'actualité terminologique. Septembre. 1983. V. 16. № 7.
46. Haugen E. The Analysis of Linguistic Borrowing / E. Haugen // Language, 1950, Val. 26, №21, -P. 201 -231.
47. Hoffman L. Terminology and LSP / L. Hoffman II Infotem: Series 7. -1982.-P. 391-402.
48. Howarth Peter Andrew Phraseology in English Academic Writing: Some implications for language learning and dictionary making. - Tubingen: Niemlyer, 1996.
49. Hugo Grotius. De Jure Belli ac Pads. - Paris, 1625. - 356 p.

D. İNTERNET RESURSLARI

50. https://mgimo.ru/upload/iblock/70f/issn_1997-2911_2015_7-1_33.pdf
51. <https://azdiplomacy.preslib.az/>
52. <https://sciendo.com/pdf/10.2478/gssfj-2018-0001>